

MUHİTTİN BİRGEN
Eski Tanin Gazetesi Başyazarı

ermenilerin isyanı

İZMİR - 2005

EGE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Grubu

ermenilerin isyanı

Muhittin Birgen

Eski Tanin Gazetesi Başyazarı

Haz. Zeki Arıkan

Bornova-2005

Bu kitapçık TERİG (Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Grubu)
tarafından yayına hazırlanmıştır.

TERİG Şubat 2001 tarihinde Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
bünyesinde kendiliğinden oluşan bir sivil inisiyatif grubudur
Grubun amacı,

çeşitli yönleriyle Türk-Ermeni ilişkilerinin incelenmesini teşvik etmek
ve iki toplumun ilişkilerinin barışçı bir zeminde gelişmesine katkıda
bulunmaktır.

ISBN 975-483-653-1

Ermenilerin İsyanı

Yazar

Muhittin Birgen

Hazırlayan

Zeki Arıkan

Kapak

Hülya Ertopuz

Baskı

Ege Üniversitesi Basımevi

Ermenilerin İsyanı'nın basımını sağlayan
Ege Üniversitesi Rektörlüğüne teşekkür ederiz

T.E.R.İ.G.

İletişim: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 35100 Bornova

Tel: (232) 388 67 56

Fax: (232) 388 11 02

www.terig-online.org

SUNUŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nu son yüzyılında epeyce uğraştırmış olan bir sorun, Ermeni sorunu, hâlâ güncelliğini korumakta ve zaman zaman Türkiye Cumhuriyeti'ne sıkıntılı anlar yaşatmaktadır. Çok güçlü olarak işleyen Ermeni propagandası, neredeyse bütün dünya kamuoyunu etkileyerek ülkemizi sanık sandalyesine oturtmanın çabası içindedir. Bunda çeşitli siyasal, sosyal ve ekonomik etkenler de belirleyici olmakta, son derece karmaşık ilişkiler ağı bir takım lobilerin oluşmasına da ortam hazırlamaktadır. ASALA'nın Türk diplomatlarına karşı giriştiği kanlı eylemler neredeyse "haklı" görülmüş ve cinayetler karşısında dünya kamuoyu sessiz kalmayı yeğlemiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasındaki zorunlu Ermeni göçü (tehcir) ve bu göç sırasındaki kayıplar katliam (*massacre*) olarak adlandırılıyordu. Bunun yerini günümüzde İkinci Dünya Savaşı sırasında bulunan (1944) soykırım (*génocide*) sözü aldı. Bu söz, etnik bir topluluğu sistemli bir yöntemle yok etmek anlamına gelmekte ve ağır bir insanlık suçu oluşturmaktadır. İşte Türkiye böyle bir suçu kabule zorlanmaktadır. Üstelik bunun arkasından toprak ve tazminat isteklerinin de gündeme geleceği öngörülmektedir.

Fransa'nın soykırımı kabul etmesi diğer ülkelere "emsal" oluşturdu. Kanada parlamentosu, içinde bulunduğumuz yıl soykırım iddiasını benimsemiştir. ABD'deki 34 eyalet parlamentosunun sözde Ermeni Soykırımını kabul etmiş olduğunu unutmamak gerekiyor. Acaba parlamentoların işlevleri tarihi yargılayarak Türkiye'yi hiç hak etmediği bir suçla zan altında bırakmak

mıdır? Oysa Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun Lozan'da bütün hesaplarını vermiş, çağdaş bir devlet olarak bugünkü dünyada yerini almıştır. Lozan'da İsmet Paşa'nın Lord Curzon'a karşı söylediği; "ellerinin temiz" olduğunu, bu yüzden de Milletler Cemiyeti'nin denetiminden sakınmadığını öne süren sözlerin altını özellikle çizmek gerekir:

"Yabancı istilası yüzünden yakılıp yıkılmış kendi memleketlerinde çalışan Türklerin elleri özellikle temizdir. Bu eller hiçbir vakit, hiçbir yabancı memlekete ne saldırmış, ne yabancı bir memleketi istila etmiş, ne yakıp yıkmıştır; bütün başka ellerle karşılaştırılmakta çekinecek hiçbir şeyleri yoktur."

Evet, bugün de çekinecek bir şeyimiz yok; yok ama, Türkiye'nin sürekli olarak Ermenileri sistemli biçimde yok ettikleri iddiaları sürüp gitmektedir. Türkiye'de son yıllarda yapılan ciddi çalışmalar bile ne yazık ki göz önüne alınmıyor. Ermenistan ve onun temsilcileri sürekli olarak soykırım sözünü yinelemekte ısrar ediyor (*Cumhuriyet*, 3 Ekim 2004). Tehcir sırasındaki kayıplar neredeyse açık arttırma pazarına dönmüş durumda. Artıran artırana. Batı'da ve Amerika'da "Ermeni Soykırımı" ders kitaplarına girmiştir. Genç dimağlara sokulan "zalim Türk" ve "mazlum Ermeni" imgesini değiştirmek herhalde pek kolay gözükmemektedir. Bundan 8 - 10 yıl önce dönemin başbakanı yanlış bilgilendirilmiş ve "arşivlerimizin açıldığı" dünyaya duyurulmuştu. Bu "ilan" sürekli olarak Türkiye'nin zan altında tutulmasına yol açmış ve arşivlerin öteden beri kapalı olduğu izlenimini yaratılmıştır. O yüzden bugün, bu yanlış atılan adım bir türlü düzeltilemiyor. Zaman zaman "Arşivlerinizi açın!" gibi taleplerle karşılaşyoruz.

Oysa Türkiye'de arşivler hiçbir zaman kapanmamıştır. Yıllardan beri de bu arşivler gerekli koşulları yerine getiren- herkese açılmıştır. Kaldı ki bu arşivden taranan yüzlerce belge de yayınlanmıştır.

Olayın özü nedir? Kısaca aydınlatmaya çalışalım. Ermeni sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir ayrılıkçı eylem olarak görülmektedir. İstenen sonuç elde edilemediği için güncelliğini bugün de korumaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin şikayetleri 1860 yılına kadar geri gitmektedir (Bilal N. Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 1986). Ancak kendilerine neredeyse anayasal nitelikte imtiyazlar verilmiş ve her türlü hak ve hukukları güvence altına alınmıştır. Sorunun, 1878 Berlin Antlaşması'yla somutlaştığı söylenebilir. Burada dile getirilen ıslahatın yapılamaması da Ermenilerin bir takım ihtilal komiteleri kurmalarına, isyanlar çıkarmalarına yol açmıştır. Avrupa devletleri tarafından sürekli olarak desteklenen Ermeniler, onların koruganlığında Erivan'dan Akdeniz'e kadar uzanacak bir Ermenistan'ın kurulması düşlerine kapılmışlardır (Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, 565-573).

II. Abdülhamit döneminde Ermeniler Doğu Anadolu'da, İstanbul'da birçok ayaklanmalar çıkarmışlardı. Bu ayaklanmaların bastırılması, Büyük Devletlerin daha çok işe karışmalarına yol açmaktaydı. Kimi Ermeniler yurt dışında Jön Türklerle işbirliği yapmışlar ve 1902 Paris Kongresi'ne katılmışlardır. Fakat burada yabancı devletlerin desteğinde bir ıslahatın yapılmasını savunmuşlardır.

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte "*İttihad-ı Anasır*" söylemi gündeme gelir. Bu, bütün imparatorlukta yaşayan Müslim ve gayrimüslim arasında hiçbir ayırım gözet-

meksizin bütün toplulukların kaynaşmasını öngörmektedir. Meşrutiyet'in ilanında yeşeren umutlar, çok geçmeden yerini karamsarlığa bırakmıştır. 1909 Adana olayları da üstüne tuz biber ekmiştir. Osmanlı Parlamentosu'nda sayıları 12-15 arasında değişen temsilciler bulunmaktadır. Ayan'da da 7 üye vardır (F. Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908 1914*, 1971). Bunlardan kimileri yurtsever bir tutum sergilemektedir. Çünkü Ermeni Milleti, Tunaya'nın belirttiği gibi, İmparatorlukta Türklerle 1914 yılına kadar en çok kaynaşmış bir unsurdur. İttihat ve Terakki ile ilişkileri iyi olan mebuslar da yok değildir. Ama komitecilerin çalışmaları durmak bilmemektedir. Doğu Anadolu'daki konsolosluklar birer kısıktırma ocağıdır. Misyonerler, casuslar vb. hiçbir engelle karşılaşmadan çalışmalarını rahatça sürdürmektedirler. Kaldı ki yabancıların işe karışmalarının önüne de geçilememektedir. Ama yine de İttihat ve Terakki ile komitelerin ilişkilerinde düzelme görülmektedir. Nitekim, Hınçakyan Cemiyeti (Komitesi) hükümet tarafından varlığı resmen kabul edilen siyasal bir parti kimliği kazanmıştır.

Balkan Savaşı'nda ordunun ağır bir yenilgiye uğraması ile Ermeni ıslahatı sorunu Ruslar tarafından yeniden ısıtılmaya başlanmış ve Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki baskılar da arttırılmıştır. Görüşmeler yedi ay sürmüştür. Büyük devletlerin ıslahat projesi zorunlu olarak kabul edilmiştir. Koşulan şartların içinde en ağır olanı; devletler tarafından belirlenecek iki genel müfettişin, neredeyse özerk bir hale getirilen doğu vilayetlerinin başına getirilmesiydi (Arif Cemil, "Talat Paşa'nın Son Günleri", *Son Posta*, 20 Eylül 1937). Ermeni komiteciler, Rusya'nın desteğiyle Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulacağına inanmaktadırlar. Ancak Ermeniler, Kürtlerin

hışmından çekindikleri için yerleşmek istedikleri toprakların seçiminde büyük güçlüklerle uğrayacaklarını hesap ediyorlardı (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, III, *İttihat ve Terakki*, 539) Bu nedenle Osmanlı ülkesi içinde "Hakimiyet-i Siyasiye" sistemini işletmekle yetineceklerdi. Çarlık, Osmanlı'nın Doğu bölgelerini şimdilik Ermenilere bırakıyor, fakat tapusunu da cebine koymak için çaba harcıyordu.

Seferberlik ilan edilince, Ermenilerin çoğu çağnya uymamıştır. Komiteler etkinliklerini arttırdılar. Kimileri de sınırı geçerek Rusya'ya kaçtılar. Harbiye Nezareti Ermenilerin silahlarını alarak onları amele taburlarında çalıştırmak zorunda kalır. Çar da Ermenilere yayımladığı bildiride, Ermenilerin "üzerlerine düşen görevi yerine" getirmelerini istemekteydi. Ermenilerin, Komitelerin denetiminde buldukları için ayaklanmaya kalkışacakları yönünde, ülkenin çeşitli yerlerinden gelen haberler iyi değildi. Harbiye Nazırı Enver Paşa, Ermeni Patriğini yanına çağırarak onu uyardı. Meclis-i Mebusan başkanı da uyarı görevini yerine getirir. 15 Nisan'da Van'da, arkasından Sason'da ve Bitlis'te Ermeniler ayaklanır. Van'da ayaklanan Ermeniler, karakolları bastı, Türk evlerine saldırdılar. Banka ve Düyün-ı Umumiye İdaresi ve posta binaları yakılır (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/3, 3).

Ayaklanmanın, İtilaf devletlerinin Gelibolu Yarımadası'na çıkarma yapacağı güne rastlamasının anlamı nedir? Bu bir rastlantı mıdır? Yoksa İngiltere'nin ve Rusya'nın ustaca bir tertibi mi? Bunu Enver Ziya Karal şöyle açıklamaktadır (*Osmanlı Tarihi*, IX, 452):

Muhittin Birgen

"Bilindiği gibi Ermeni sorunu, "Şark Meselesi"nin bir bölümüdür. Çeşitli aşamaları vardır. Birinci Dünya Savaşı'nda bu sorun yeni bir karakter kazanmıştır. Ermeniler için Osmanlı egemenliğinden kurtulma anlamını taşır. Uzlaşma Devletleri için Ermenileri kullanarak bir savaş yaratmak ve Türkleri arkadan vurmaktan başka bir anlam taşımaz. Türklere göre ise Ermeni ayaklanmaları, devletin varlığını tehlikeye düşüren, bastırılması bir nefis savunması zorunluluğu yaratan niteliktedir"

Ermeni ayaklanmaları yurdun güvenliğini tehlikeye düşürecek bir aşamaya geldiği için önlem alınmıştır. Ermenilerin düşmanla işbirliği yaparak ayaklanmaları, orduyu arkadan vurmaları, cinayetler işlemeleri, yağma eylemlerine girişmeleri karşısında onların savaş bölgelerinden uzaklaştırılmalarına karar verilmiştir. Böylece Doğu Anadolu vilayetlerinden alınan Ermeniler, Halep ve Suriye vilayetlerinin bazı bölgelerine göç ettirilmiştir. Zorunlu göç bütün Ermenilere uygulanmamıştır. Tercan, Eğin, Samsun, Adana'daki Ermeniler tehcir kararnamesinin dışında tutulmuştur. İstanbul'da 77.835 Ermeni'den ancak 235'i ayaklanma nedeniyle tutuklanmıştır. İzmir'e gelince: burada yaşayan 20.000 Ermeni'den sürgüne gönderilen olmamıştır (Kara, *Osmanlı Tarihi*, IX, 454).

Bu göç sırasında Ermenilerin silahlı direnmesi, asayişsizlik ve hastalık yüzünden kayıplar olmuştur. Ancak bu Batı Dünyası'nda Ermeni Katliamı (sonradan soykırımı) olarak algılanmış ve bu alanda dahi o günlerde başlayan işlek bir propaganda bütün Avrupa ve Amerika kamuoyunu etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Adliye Nezaretin-de görev yapan, fakat Türklere hiçbir zaman ısınamayan A. Mandelsteim'in kitabıyla (*Le Sort de l'Empire Ottoman*,

Ermenilerin İsyanı

1917) Amerikan büyükelçisi Henry Morgenthau'nun anıları (*Ambassador Morgenthau's Story*, 1918) bu propagandaların temel malzemesini oluşturmuştur. Mandelsteim Türk düşmanıydı. Amerikan elçisinin anılarının ne kadar çürük bir malzemeye dayandığını Amerikalı tarihçi Heath W. Lowry kanıtlamış bulunmaktadır.

Bu çerçeveyi çizdikten sonra, burada yeniden yayımladığımız kaynağımızı kısaca tanıtmakta yarar var. Bu kaynak, Muhittin Birgen'in *Son Posta* Gazetesinde (1936-1937) yayımlanan anıları içinde yer almaktadır. Bu anılar, "*İttihat ve Terakki'de On Sene*" başlığı altında kaleme alınmıştır. Bu anılar Birinci Dünya Savaşı'ndan Milli Mücadele'ye kadar geniş bir zaman dilimini kapsamakta, ayrıca savaş sonrasında Kafkasya ve Azerbaycan'daki gelişmelere de ışık tutmaktadır. Muhittin bu anıları içinde Ermeni ayaklanmasına da yer vermiştir. Kendisi, *İttihat ve Terakki*'nin sol kanadında yer almaktadır. *Tanin* gazetesine önce yazar olarak girmiş, sonra da başyazarlığını üstlenmiştir. Öyle ki kendisi daha çok "Taninci Muhittin" olarak tanınmıştır. Bu gazete *İttihat ve Terakki*'nin yayın organı niteliğindedir. Başyazarı iktidara yakındır. Birçok yolculuklarda iktidarda bulunanlara eşlik etmektedir. Demek istediğim, hükümetin politikasını yakından bilen ve izleyen biri olarak, Muhittin'in yazdıkları büyük bir değer taşımaktadır. Şimdiye kadar bu anılardan yararlanılmaması, bunların *Son Posta* gazetesinin sayfalarında ve kütüphanelerin tozlu raflarında kalmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu anılar bütün olarak yayına hazırlanmaktadır. Ancak bunun biraz zaman alacağı göz önünde bulundurularak şimdilik Ermeni sorunu ile ilgili bölümlerinin güncelleştirilmesi yoluna gidilmiştir.

Üzerinde durulması gereken bir nokta da, Muhittin'in bu konuda bize Alman görüşünü de yansıttığıdır. Bu da son derece önemlidir. Çünkü; Muhittin 1918 yılında Almanya'ya gittiği zaman orada sol kanadın önemli kişilerinden Mathias Erzberger (1875-1921) ile görüşmüş ve şaşakalmıştır. Çünkü iddia şu idi: Bunun yöntemini Almanlar hazırladı ve uygulamasını Türkler yaptı (*Méthode allemande, travail Turc*). Oysa Almanya'da da aleyhimize Ermeni tehcirinden ötürü büyük bir kampanya başlatılmış bulunuyordu. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 1917 tarihinde Veliâht Vahdettin'le Alman karargâhını ziyarete gittiği zaman o da bu tür suçlamalarla karşı karşıya kalmıştı. Alsace Valisi, Ermeniler konusunda Vahdettin'i sıkıştırdıkça imdada Mustafa Kemal Paşa yetişmiş ve valiye şöyle hitap etmişti:

"Türkiye'nin veliahdı ile Almanya'nın mümtaz bir valisinin bulabildiği konuşma mevzuu beni hayret içinde bıraktı. EVELLA ŞUNU ANLAMAK İSTERİM. MÜTTEFİKİNİZ VE BU İTTİFAK UĞRUNDA MADDİ VE MANEVİ BÜTÜN VARTIĞINI TÜRKİYE'YE KARŞI, TARİHİN BİLMEM HANGİ DEVRİNDE VAR OLDUĞUNU İDDİA EDEN VE BU VARLIĞINI YENİDEN GÖSTERMEK İÇİN DÜNYAYI KANDIRMAĞA ÇALIŞAN ERMENİLER LEHİNE KONUŞMAK FİKRİ SİZİ NEREDEN GELİYOR?"

Vali sonunda, bütün söylediklerinin sonunda işitilmiş şeyler olduğunu söyleyerek Mustafa Kemal Paşa'yı yatıştırmaya çalışmış ve son olarak da şunları söylemiştir:

Ermenilerin İsyanı

"Vali hazretleri, biz cepheler dolaşır bir heyetiz. Burada Ermeni meselesini konuşmak için değil, fakat müttefikimiz olan ve kendisine dayanmakta olduğumuz Alman Ordusu'nun hakiki vaziyetini anlamağa geldik. Onu anlamış olarak memleketimiz dönüyoruz" (F. Rifki Atay, Atatürk'ün Hatıraları, 1914-1919, Ankara, 1965, 53)

Peki o halde Almanlar niçin "metotlarına" bağlı kalmıyor ve onlar da Türkleri suçluyorlardı? Erzberger, Muhittin'e Türkiye ile ilgili olarak şunları söylüyordu:

"Türkiye bizim için ayrıca bir galle olmuştur. Ermeni kıtali etrafında Fransız, İngiliz ve Amerikan matbuatında yapılmakta olan neşriyatın Alman demokratları için yüz kızartıcı olduğunu elbet hissediyorsunuz." Erzberger şunu da ekliyordu sözlerine:

"Türkiye'yi müdafaa etmek güçtür. Türkiye maalesef büyük bir yüz karası içindedir. Bunu müdafaa etmek bize düşmez, edemeyiz. Türkiye kendi başının çaresine bakmalıdır".

Konuşma sonunda Ermeni sorunu üzerinde yoğunlaştı. Muhittin, bu konudaki düşüncelerini açıkladı ve olayların Türkiye'yi nasıl bir "nefis müdafaası" zorunluluğunda bırakmasından ileri geldiğini anlattı. Erzberger, Muhittin'i dinledi, inanmış gibi göründü ama gerçekte inanmadı. Muhittin, kendisine şunları söyledi:

"Bu bahiste biz Türkler kendimizi vicdanen günahsız tanırız. Bu şahsen çok kuvvetli ve imanlı bir demokrat olduğum için uzun zaman kendi vicdanımı bu bahse dair isticvap etmiş (sorgulamış) bulunuyorum. İşin inkişaf

Muhittin Birgen

şekline göre, bize düşen günah hissesini dün bunları kendi hesaplarına kanlı avantürlere (serüvenlere) sevkemiş olup da bugün onları müdafaa eden İtilaf devletlerinin günah ve mesuliyet hisselerine nazaran çok hafif ve ehemmiyetsiz buluyorum. İsterdim ki bizimle birlikte harbetmiş bir milletin ferdi sıfatıyla, siz de bu mesele etrafında bugün düşmanların yaptıkları propagandaya kapılmış olmayasınız. Fakat işin böyle olmadığını esefle görmekteyim...”

Erzberger'in son sözü yine "Başınızın çaresine bakınız!" olmuştur. Ama unutmamak gerekir ki o tarihlerde asıl Almanya'nın başının çaresine bakması gerekiyordu. Erzberger'in kendisi de 1921 yılında bir militanın kurşunuyla can vermiştir.

Burada Ermeni propagandasının özellikle İtilaf devletleri tarafından nasıl işlek bir nitelik kazandığını söylemeye bile gerek yok sanırım. Günümüzde daha işlerlik kazanan bu propaganda da o günlerin mirasından başka bir şey değildir. Bize düşen görev, bu propagandalara karşı koymalı ve sorunun her zaman canlı tutulduğunu göz önünde bulundurarak uyanık bulunmalıyız. Muhittin Birgen'in bu konuyla ilgili anılarını bu duygu ve düşüncelerle günümüze taşıırken kendisini de saygıyla anıyorum.

Göztepe, 6 Kasım 2004

Prof. Dr. Zeki Arıkan

MUHİTTİN BİRGEN 'E GÖRE
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN
I. DÜNYA HARBİNE GİRİŞİ

Son Posta, 20 İkinci Teşrin 1936 No: 2266

HARBE NASIL GİRDİK?

1914 senesinin Nisanında Rus Çarı Yalta'daki şatosunda istirahatete çekilmiştir. İzzet Paşa ile Talât Bey Ertuğrul yatıyla Yalta'ya gidiyorlardı. Vazifeleri Yaltadaki Çara Osmanlı Sultanının selamını götürmektir.

Bu seyahata iştirak edenler arasında bir de gazeteci bulunuyordu. O zaman Tanin baş muharriri olan Muhittin Birgen.

Muhittin Birgen bir gazeteci sıfatıyla gidiyordu. Ama Talât Bey ona bir vazife vermişti. Rus hariciyesinin içine karışacak ve neler sezerse Talât Bey i haberdar edecekti.

Çünkü Osmanlı devleti Rus hariciyesinin fikirlerini öğrenmek mecburiyetinde idi. Rusya Türkiye'yi sıkıştırıyordu. Yalta'ya gidildi ve gelindi. Fakat avdet ederken Rus hariciyesi erkânı ile temas vazifesini üzerine alan Muhittin Birgen şu kanaati de beraber getiriyordu:

Çarlık Rusyası Avrupa'yı kana boyamağa karar vermişti. Hem de pek yakın bir zamanda...

Talât Bey de harbin patlayacağını biliyor, fakat bu kadar yakın olmasına ihtimal vermiyordu.

Muhittin Birgen

Bilâhara Muhittin Birgen'in tahmini tahakkuk edince Talât: "Madem ki harbin çıkacağına bildin, ne zaman biteceğini de bil!" demişti. Muhittin Birgen "İttihat ve Terakkide On Sene" isimli eserinin ikinci kısmına işte bu satırlarla başlıyor. Eski Tanin baş muharririnin yazdığı bir roman değildir. Fakat bir romandan daha cazip, yaşanmış bir tarih ve hayat hikayesidir. Bugünden itibaren okumaya başlayınız.

Son Posta, 20 İkinci Teşrin 1936 No 2266

CİHAN HARBİNE NASIL GİRDİK?

**Çara Sultanın selâmını götürmek üzere
yola çıkan heyet**

Talât Bey bütün seyahat esnasında dalgındı. İkide bir bana Yalta'da çok dikkatli olmamı, söylemekten ziyade dinlememi tavsiye ediyordu.

Cihanın şimdiye kadar tanıdığı en büyük haile [trajedi] olan Cihan Harbini ne zaman hatırlasam derhal hafızamın içinde geriye doğru bir gidiş hareketi ayaklanır ve kendimi 1914 senesi nisanının ilk günlerinde "Ertuğrul" vapurile Yalta ya doğru giderken görürüm.

1877 harbinden beri âdet olmuştu. Ne zaman Rusya Çarı Yalta'daki şatoda istirahat için Kırım'a gelse İstanbul'dan bir heyet te oraya kadar giderek "Bütün Rusyalarn çarına" Osmanlı sultanının selâmını arz ederdi. Bu defa da öyle oluyordu: İzzet Paşa ile Talât Bey,

Ermenilerin İsyanı

yanlarında biri kara, diğeri deniz erkânı harbiyesine mensup yüksek rütbeli iki zabitle birlikte çara sultanın selâmını götürüyorlardı. Bu defaki seyahat, hususi bir ehemmiyeti haiz olduğundan o zamana kadar hiç görülmemiş bir hadise olarak heyet beraberine bir de gazeteci almıştı. Bu gazeteci, Tanin başmuharriri olan bendim. Diplomatlar arasında görüşülecek şeylerden gazetecilerin kalemlerine düşecek hissenin basit ve bazen de boş bir kelime gürültüsünden ibaret olduğu malumdur. Gazeteci olarak ne zaman böyle bir vazife almışsam, kendimi sinemaya ve tiyatroya gidiyor farzetmişimdir: Daima birçok şeyler gördüm ve daima da hiçbir şey yazmadım. Bunun için, devlet adamlarının bu gibi ahvalde gazetecileri beraberlerinde niçin taşıdıklarına bir türlü akıl erdirememekle beraber, ben bu seyahatten gene memnundum. Yazmaktan ziyade gezmeğe ve görmeğe gittiğimi biliyordum. Fakat, yola çıkar çıkmaz anladım ki Talât Bey beni büsbütün başka bir maksatla götürüyordu: Yalta'da toplu olan Rusya hariciyesinin içine karışıp gazeteci sıfatıyla temayül[eğilim] sezmeğe, intiba[izlenim] almak, yahut "hava"yı koklayıp, gazeteci burnu ile karşımızdaki insanların fikir ve maksatları hakkında koku toplamak. Ertuğrul daha Boğaz'dan çıkarke Talât Paşa beni bir tarafa çekerek talimat veriyordu: Rusların arasına karışıp onlarla kabil olduğu kadar konuşmak, onların fikir ve maksatlarına nüfuz etmeğe çalışmak benim vazifem idi.

Seyahatin Ehemmiyeti

Talât Bey, yani Babiâli ve İttihat ve Terakki, bu seyahata hakikaten büyük bir ehemmiyet veriyorlardı. Sebebi malumdur: O tarihte Rusya bizi her taraftan sıkıştırmıştı. Balkan harbinden Rus panslâvistlerin istedikleri

derecede ezilerek çıkmamış, kaç senedir dört taraftan uğradığı bitmek tükenmek bilmeyen tokat ve tekmeyle rağmen, bir türlü yılmayan bir Türk enerjisi ile yeniden kendisini toplayıp gelmesi gecikmeyeceğini bildiği bir darbeye karşı koymak için kuvvet toplamaya çalışan Türk, kuyucu kopmuş, kulağı düşmüş, bacağı kırılmış, postu şerhe şerhe[dilim dilim] olmuş bir kurt gibi, dişini tırnağına takmış, fakat mücadeleyi bırakmamıştı. Almanya ve Avusturya-Macaristan'nın diplomatik yardımı ile Edirne'den geri dönmeyip Midye-Enas hattını parçalamaya muvaffak olmak onun cesaretini arttırmış, Almanya'dan Liman fon Sanders'in riyaseti altında getirdiği bir askeri heyetle yeni bir ordu yapmaya başlamıştı.

Öte taraftan Pancermenistler de Panslâvistlerin hazırladıkları Balkan harbinin Balkanlarda yarattığı vaziyetten memnun olmayarak ve Bulgarlarla Sırlar arasındaki rekabetten istifade ederek Bulgaristan'ı Panslâvizmden ayırmışlar, Radoslovof'un riyaset ettiği İstanbulist hükümetini Türkiye ile dostluğa sevk etmişlerdi.

İşte Panslâvistler bu vaziyet karşısında bir aralık köpürmüşlerdi. Türkiye'ye nefes alma imkânı bırakmamak için bir taraftan Ermenileri ele almışlar, öte taraftan Alman askeri mütehassıs heyetinin İstanbul'da yerleşip fiilen kumanda mevkiine geçmelerine karşı şiddetle itiraza başlamışlardı.

Rusya'nın istedikleri

Panslâvizm iki şey istiyordu: Ermenilere geniş bir muhtariyet verilmesini, fon Sanders'in¹ riyaset ettiği heyetin

¹ Von Sanders

Ermenilerin İsyanı

geri gönderilmesini, uzun bir tarihte hep efendi olarak yaşamış bir milletin içinden çıkmış, bir hürriyet, istiklal ve terakki hareketi, yani İttihat ve Terakki vatanperverliği de bunların hiç birini kabul edemiyordu. Ermeni muhtariyeti demek, memleketin bu defa da Anadolu'dan parçalamıya ve Rusya'nın kat'i nüfuzu altına girmeye başlaması demekti. Askeri heyetin geri gönderilmesi de Babiâlinin artık memlekete ait herhangi bir işte her nevi karar ve teşebbüs hürriyetini kaybetmesi demekti.

Eğer iş sade Alman askeri heyetinin geri gönderilmesinden ibaret kalmış olsaydı belki Babiâli ona bir çare bulabilirdi. Fakat, Rusların asıl istedikleri şey Ermenistan'a muhtariyet verilmesi idi ki Babiâli bunu kabul edemezdi. Fakat, Rusya istiyor ve Ermenileri harekete getiriyordu. İstanbul'da, o zamana kadar devlete ve İttihat ve Terakki hareketine karşı mülayim bir vaziyet muhafaza etmiş olan Ermeni gazeteleri, Ermeni patrikhanesi arkalarında hissettikleri kuvvetli himayeye güvenerek mütemadiyen bize karşı neşriyat yapıyorlar, Ermeni Meb'usları muhtariyet istediklerini açıktan açığa söylüyorlardı. Daha bir iki sene evvele gelinceye kadar hal bir milli sosyal demokrasi hareketi olduğu için Rusya'da şiddetli bir takibe uğrayarak Taşnaklar, önceleri İttihat ve Terakkiye karşı gayet dostane bir siyaset takip etmiş oldukları halde şimdi onlar da aleyhimize harekete geçmişlerdi. İstanbul meb'usu Zöhrap gibi daha ziyade renksiz ve oportünist bir avukat bile İttihat ve Terakkiye, Babiâliye, devlete karşı vaziyet almıştı. Bizim gibi akalliyetlerin[azınlık] tabii haklarını tanımağa taraftar olan sol İttihatçılarla bunların araları evvelce pek iyiydi. "Niçin böyle yapıyorsunuz?" diye kendilerine serzeniş ettiğimiz zaman "herkesin birer birer hakkını aldığı bir sırada artık

Ermenilerin de sıraları gelmiş” olduğunu söylüyorlardı. İttihat ve Terakki bunlarla çok defa konuşup anlaşmak istedi, fakat Ermeni politikacıları, bütün bu teşebbüslere karşı bir tek cevapla mukabele ettiler:

-Bizim size karşı hiçbir itimadımız yoktur. Devletlerin ve bilhassa Ruaya'nın garantisini istemeğe mecburuz!

Dediler. O tarihe kadar İttihat ve Terakkinin halis bir dostu görünmüş ve onun uğradığı mütemadi taarruzlara karşı kendisini meclis kürsüsünde kuvvetle müdafaa etmiş Vartakes ve Pastırmacıyan gibi çarlık tarafından takibe uğramış idealist komiteciler bile aynı cevabı veriyorlardı.

Bütün bu ahval karşısında Babîâli bir aralık, Abdülhamit an'anelerini takip ederek, haricin istediğini bizzat kendisi yapmak, şark vilayetlerine hususi bir idare verip bu idarenin başına bir umumi müfettiş koymak istedi. Hatta bu umumi müfettişliğe Bay Cahid'in getirilmesi bile kararlaştır gibi oldu, o da kâtibî umumi olarak beni beraber almayı tasarladı. Fakat, bu da kimseyi tatmin etmiyordu. Rusya istiyor, İngiltere "olmaz!" diyemiyordu. İttihat ve Terakki ise dönüp Ermeniler, dönüp Fransızlar ve İngilizlerle konuşuyor, bu işin içinden çıkacak bir yol arıyordu.

Nagihânî [ansızın] bir değişme

Çıkacak yol bulunmadığı bir sırada Babîâli görüyordu ki bu Panslâvizm taarruzuna karşı kendisini en ziyade müdafaa edecek kuvvet Almanya etrafında toplanmış olan blok kuvvetlidir. Ortada kalmak meselesinde olduğu gibi Almanya ile Avusturya-Macaristan, bu işte de Babîâliyi teşci[yüreklenmek] ettiler ve bir taraftan ona, diğer

taraftan da ötekilere anlattılar ki Türkiye'yi bu tarzda paçalamayı hedef yapmış olan Panslâvizm taarruzunu beynelmilî bir tasvip ile teyide[sağlamlaştırma] taraftar değildirler. Burada izaha hacet yoktur ki altı büyük devletin, yani karşı karşıya duran iki büyük devlet blokunun Türkiye meselesindeki bu vaziyetleri ne Türklerin, ne de İttihat ve Terakkinin kara gözleri için değildi; mesele, bir taraftan iki büyük blok arasındaki rekabet, öte taraftan Panslâvist ve Pancermanist mücadelesinden ibaretti. İş böyle olmakla beraber merkezi Avrupa blokunun bu siyaseti Babiâliye nefes aldırmişti.

Günün birinde gördük ki Rusya'dan gelen taarruz birdenbire hafifledi, Rus sefiri de Girs Babiâliye karşı dostluktan bahsetmeğe başladı. Baştercüman Mandelstam[Mandelsteim] giderek yerine Suriye'den Tohlka isminde iyi Türkçe bilen bir başkonsolos geldi ve biraz sonra da çar Yalta seyahatine çıktı. Bütün kış mücadele ile geçtikten sonra baharda her şey yatıştır gibi oldu: Sasonof da Yalta'ya gelecekti ve Babiâli ile konuşulacaktı.

Bu nagihânî değişme Babiâliye biraz nefes aldırmişti ve işte biz de bu nefes alma devresinde, yani Osmanlı İmparatorluğunun varlığı mevzuu üzerinde oynanan büyük oyunun bir perde arasında, Ertuğrul yatılı, sakin ve mehtaplı bir deniz üzerinden kayarak Yalta'ya doğru gidiyorduk.

O sırada Ertuğrul'u takip eden Rus sefaretî istasyonu de Rus sefirini Yalta'ya götürüyor, fakat sefaret baştercümanı Tohlka Ertuğrul'da, bizim heyete mihmandarlık ediyordu.

Şimdiki gibi gözümün önündedir: Talât Bey bütün seyahat esnasında düşünceli ve hattâ dalgındı. İki de bir bana Yalta'da çok dikkatli olmamı, mümkün mertebe fazla insanla konuşmamı, söylemekten ziyade dinlememi tavsiye ediyordu. Aylardan beri, bu müthiş Panislâvizm hücumu karşısında mücadele ederek ve ekser gecelerini uykusuz geçirmiş ve nihayet bunalmış olan bu adamcağız, şimdi biraz geniş nefes alırken gene hâlâ düşünceli ve hattâ bazan da dalgın olmakta haklı idi: Bu ani değişmenin manası ne idi?

İşte o bu manayı arıyor ve bunu bulmak için de benden yardım bekliyordu.

Son Posta, 21 İkinciteşrin 1936 No: 2267

Yalta'ya giderken ağır ve düşünceli olan Talât Bey dönüşte gayet neşeli idi. Bana ihtisaslarımı sordu şu cevabı verdim: "Avrupa'da harp hazırlanıyor!"

Yalta'da bulunduğumuz üç gün içinde ben havada büyük bir değişme, müthiş bir kar fırtınasından sonra güneşli bir lodosun ılıttığı tatlı bir yumuşama bulunduğunu görüyordum. Zaten bu hal, daha yolda iken kendisini hissettiriyordu: Galiba, benim gibi o da talimat almış Tohulka, seyahat esnasında, fırsat buldukça bana propaganda yapmaya çalışmıştı. Selefi Mandelstam'a nispetle çok daha az zeki, hattâ biraz da bön olan bu adamın beni çocuk ve iptidâi bir şarklı yerine koyarcasına öyle budalaca sözlerle kandırmaya çalışışı vardı ki ne

zaman hatırlasam gülmekten kendimi menedemem. Mesleğinde kim bilir kimin himayesile ilerlemiş olan bu basit kafalı adam, meselâ, bana diyordu:

-Sizin padişahınız efendimiz ile bizim padişahımız efendimiz çok dost olmalıdır. Çünkü her ikisi de dindardırlar. Müslümanlıkta sünnilik ne ise Hıristiyanlıkta da ortodoksluk odur. Bunun için aralarında dince benzeyiş vardır. İnşaallahrahman siyasetlerinde de benzeyiş olur!

Beni budala bir şark müteassıbı yerine koyarak o havadan bir propaganda havası çalan bu dört köşe kafalı Çar Çinovnik gene "evet, çok doğru söylüyorsunuz, ama, şu Ermeni meselesi olmasal!" dediğim zaman da:

-Canım, efendim, o bir şey değil, başka milletlere bakarak "Ermeniler" şıarmışlardır. Bizim de "Ermenilerimiz" olup onların hissiyatı milliyelerine riayet lâzım geldiğinden biz de onlara biraz yardım eder gibi görünürüz. Amma ve lâkin, bu mesele bizim padişahımız efendilerimiz arasında dostluğa mâni olamaz!

Yolda böyle gülünç bir tarzda başlayan propaganda, Yalta'ya varır varmaz kesafet kesbetti. Çarın Yalta'da verdiği ziyafeti takip eden Sasanof'un ve Karadeniz filosu amiralinin ziyafetleri, Yalta'ya Çarla beraber bahar görmeğe gelmiş kesif bir Rus aristokrasisinin bütün işvekâr güzelliğini bir araya toplıyan garden partiler, bizim heyete nefes alacak vakit bırakmadı. Talât Bey İzzet Paşa ile birlikte bir kaç defa Sasanof ile konuştular. Benim konuştuğum muhitte, hariciyenin şark işleri dairesinin şefleri, hususi kalem müdürleri, kâtipleri, gazeteciler arasında ne kadar gariptir ki- artık hiç Ermeni sözü geçmiyordu. Bütün söz "Almanya" etrafında cereyan

ediyordu. Hariciyenin bizim işlerle meşgul şubesinin müdürü olan bunak bir ihtiyar kontun sâbit bir fikir haline gelmiş büyük bir derdi vardı: Şu Almanların yaptıkları Bağdat hattının Rus hududunu tehdit edişil Bağdat hattı ile Rus hududu arasında bir münasebet olmadığı hakkında yarım saatten fazla bir münakaşa yaptık, bir türlü anlatamadım. Bu adam ya müstakbel Rus hududunu Bağdad'a kadar yaklaştırıyor, yahud da Bağdad'ı Rus hududuna yakın zannedecek kadar coğrafya bilgisinden mahrum bulunuyordu. Kendisinin lâakal yarı yaşında olan güzel ve işvekâr kontesin o sırada yanımıza gelip kocasının malûmatile alay edişine ve bana da "nasıl, benim bunağı beğendin mi?" der gibi bakışlarına göre ikinci ihtimal daha doğru idil

Sasanof'un derdi ise bir değil, iki idi: Almanlar ve Bulgarlar. Beni sureti kat'iyede ikna etmek istiyordu ki Bulgarlar haydud bir millettir. Radoslavof hükümet ise bizzat haydutlardan başka bir şey değildir. Heyete verdiği ziyafetten sonra bir saat kadar beni yanında tutarak mütemadiyen Almanlarla Bulgarlar aleyhinde söyledi. Aleyhimizdeki Balkan ittifakını hazırlamış olanlar Bulgarlardı. Nasıl oluyor da Türkiye bunlarla, bilhassa şu haydut Radoslavof hükümeti ile dostluk yapıyordu. Gerek Almanların, gerek onların âdetleri olan Bulgarların yegâne düşündükleri şey, Türkiye ile Rusyanın arasını bozmaktı. Ben de gazeteci sıfatile bunları yazmalı ve efkârı umumiyeyi aydınlatmalı idim!

Keskin bir zeka ile parlıyan gözlerini hâlâ görür gibi olduğum Sasanof'un beni bu suretle bir çocuk kandırır gibi kandırımıya çalışması garib bir şeydi. Bunu ancak, o zamanki Rusların bütün Avrupalılar gibi, bizi umumiyetle

çok iptidâi zihniyette insanlar saymalarile izah etmek mümkündür. Yoksa bir hükümet gazetesinin başmuharririni hükümetin siyaseti aleyhine yazı yazmaya teşvik etmek çok manâsız bir şeydir.

Ötekilerin, Talât Bey'le İzzet Paşa'nın Rus dostluğu üzerinde ne suretle iknalarna çalışıldığını bilmiyorum. Yalnız şunu biliyorum ki Talât Paşa da içine girmiş olduğu hava hakkında hayretten hayrete düşüyordu. Arada mevzuu bahsolan irili ufaklı bir takım meselelerin halli için Sasanof, Talât Bey'e her nevi vaadlerde bulunmakta tereddüt etmemişti. Hattâ, veda ederken o sırada gene bir münakaşa mevzuu olmuş bulunan nevahii şarkiyeye [Doğu Bölgeleri] meselesinin bizim arzumıza muvafık şekilde hareket edilmesi için Tiflis'teki Çar naibine lazım gelen tâlimatın verilmiş olduğunu kendisine benim gözümün önünde söylüyordu.

Çarın Romanya Kralını Ziyareti

Rus gazetecileri ile konuştuğum sıralarda onlardan bir haber almıştım: Bizim heyetin avdetini müteâkıb Çar deniz yolile Köstence'ye giderek Romanya kralını ziyaret edecekti. Önce bu habere pek inanmamıştım. Bütün "Rusyalarn" çarının, daha dün Rusya'nın yardımı ile teessüs etmiş küçük Romanya'nın kralını ziyarete gitmesi için mühim sebepler bulunması lâzım gelirdi. Halbuki bunun için görünürde bir sebep yoktu. Fakat, bizim Gospodin Tohulka'ya:

-Sizin padişahınız efendimizin Romanya padişahı efendimizi ziyarete gideceğini işittim; doğru mudur?

ediyordu. Hariciyenin bizim işlerle meşgul şubesinin nüdürü olan bunak bir ihtiyar kontun sâbit bir fikir haline gelmiş büyük bir derdi vardı: Şu Almanların yaptıkları Bağdat hattının Rus hududunu tehdit edişi! Bağdat hattı ile Rus hududu arasında bir münasebet olmadığı hakkında yarım saatten fazla bir münakaşa yaptık, bir türlü anlatamadım. Bu adam ya müstakbel Rus hududunu Bağdad'a kadar yaklaştırıyor, yahud da Bağdad'ı Rus hududuna yakın zannedecek kadar coğrafya bilgisinden mahrum bulunuyordu. Kendisinin lâakal yarı yaşında olan güzel ve işvekâr kontesin o sırada yanımıza gelip kocasının malûmatile alay edişine ve bana da "nasıl, benim bunağı beğendin mi?" der gibi bakışlarına göre ikinci ihtimal daha doğru idi!

Sasanof'un derdi ise bir değil, iki idi: Almanlar ve Bulgarlar. Beni sureti kat'iyede ikna etmek istiyordu ki Bulgarlar haydut bir millettir. Radoslavof hükümet ise bizzat haydutlardan başka bir şey değildir. Heyete verdiği ziyafetten sonra bir saat kadar beni yanında tutarak mütemadiyen Almanlarla Bulgarlar aleyhinde söyledi. Aleyhimizdeki Balkan ittifakını hazırlamış olanlar Bulgarlardı. Nasıl oluyor da Türkiye bunlarla, bilhassa şu haydut Radoslavof hükümeti ile dostluk yapıyordu. Gerek Almanların, gerek onların âdetleri olan Bulgarların yegâne düşündükleri şey, Türkiye ile Rusyanın arasını bozmaktı. Ben de gazeteci sıfatile bunları yazmalı ve efkârı umumiyeyi aydınlatmalı idim!

Keskin bir zeka ile parlıyan gözlerini hâlâ görür gibi olduğum Sasanof'un beni bu suretle bir çocuk kandırır gibi kandırma çalışması garib bir şeydi. Bunu ancak, o zamanki Rusların bütün Avrupalılar gibi, bizi umumiyetle

çok iptidâi zihniyette insanlar saymalarile izah etmek mümkündür. Yoksa bir hükümet gazetesinin başmuharririni hükümetin siyaseti aleyhine yazı yazmaya teşvik etmek çok manâsız bir şeydir.

Ötekilerin, Talât Bey'le İzzet Paşa'nın Rus dostluğu üzerinde ne suretle iknalarna çalışıldığını bilmiyorum. Yalnız şunu biliyorum ki Talât Paşa da içine girmiş olduğu hava hakkında hayretten hayrete düşüyordu. Arada mevzuu bahsolan irili ufaklı bir takım meselelerin halli için Sasanof, Talât Bey'e her nevi vaadlerde bulunmakta tereddüt etmemişti. Hattâ, veda ederken o sırada gene bir münakaşa mevzuu olmuş bulunan nevahii şarkiyeye [Doğu Bölgeleri] meselesinin bizim arzumuza muvafık şekilde hareket edilmesi için Tiflis'teki Çar naibine lazım gelen tâlimatın verilmiş olduğunu kendisine benim gözümün önünde söylüyordu.

Çarın Romanya Kralını Ziyareti

Rus gazetecileri ile konuştuğum sıralarda onlardan bir haber almıştım: Bizim heyetin avdetini müteâkıb Çar deniz yolile Köstence'ye giderek Romanya kralını ziyaret edecekti. Önce bu habere pek inanmamıştım. Bütün "Rusyalarn" çarının, daha dün Rusya'nın yardımı ile teessüs etmiş küçük Romanya'nın kralını ziyarete gitmesi için mühim sebepler bulunması lâzım gelirdi. Halbuki bunun için görünürde bir sebep yoktu. Fakat, bizim Gospodin Tohulka'ya:

-Sizin padişahınız efendimizin Romanya padişahı efendimizi ziyarete gideceğini işittim; doğru mudur?

Diye sorup da "evet, efendim." cevabını alınca buna evvelâ inanmak, sonra da bir sebep aramak lâzım gelmişti. Seyahatin son günü öğrendiğim bu havadis de ancak benim dikkatimi çekmişti: Bize karşı Rus siyaseti nasıl birdenbire dönmüş, gayri tabîî hâdiseler, gayri tabîî, yahud fevkalâde bir hal alâmeti idi. Bu fevkalâdeliğin sebebi ne olabilirdi? Rusya'da Panslâvistlerin en kudurmuş bir devirde bulduklarına göre demek oluyordu ki Rusya bir harbe hazırlanıyordu. O tarihe kadar Avrupa'nın bütün devletleri ikiye ayrılmış bir halde idi. İskandinavya hükümetleri müstesna, İspanya hariç, gende yerleri taayyün etmemiş [belirlenmemiş] olarak bir Romanya ve bir de biz vardık. Sırbistan ile Yunanistan itilafı müselles[Üçlü Uzlaşma] elinde, Bulgaristan bu iki devletin aleyhinde olmak itibarile öte tarafa mütemayil[egilimli] ve biz de Bulgarlarla birdenbire dost idik. Bulgarları kazanmak Rusya için güçtü. Şu halde bizim ve Romanya'nın elde edilmesi kalıyordu ve hazırlanan harbin son serbest kuvvetleri olan bu iki memleketi kazanmak için Panslâvistler gayrete geçmişler demek oluyordu. Bilhassa bize karşı olan siyasetteki nâgihânî tebeddül çok manâlı idi. İşde müstaceliyet[ivedilik] var, demek oluyordu. İşde müstaceliyet olması ise harbin yakında bulunduğunu gösteriyordu. Ben kendimce kararımı vermiş, kanaatimi yapmıştım.

Avrupa yakın bir harbe giriyor, Rusya da bu harbi hazırlıyordu.

Memnun olarak dönerken

Talât Bey bütün orada gördüğü şeylerden memnundu. O kadar memnundu ki yolda poker oynamak üzere kâğıt tedarik etmemi bana sıkı sıkı tenbih ediyordu. Gelirken o kadar düşünceli ve ağır görünen Talât Bey, dönerken gayet neş'ell ve hafifti. Ertuğrul Yalta limanından çıktıktan sonra beni karşısına aldı ve kanuşmaya başladık.

Ermenilerin İsyanı

Neler gördüğümü, neler anladığımı soruyordu. Ben kendisine gördüğüm, konuştuğum, dinlediğim, munakaşa ettiğim şeyleri birer birer anlattım. Sonra, bu esaslı değişiminin manasını sordu. Ben de bu nokta üzerinde pek çok düşünmüş ve nihayet, o zaman için ilk bakışta çok manasız görünebilecek bir karara varmıştım. Bununla beraber kendisine fikrimi söyledim:

Beni bu nâgihân değişme için ancak bir tek sebep tasavvur edebiliyorum; Avrupa'da harb hazırlanıyor!

O zaman Avrupa'da bir harb olacağını gösterecek ortada hiç bir âlamet[bellirtili] yoktu, Vâkıa İki hasım bloka ayrılmış olan devletler arasında büyük bir rekabet ve husumet göze çarpmıyor, diplomasi gayet sıkı bir faaliyet göstermiyor değildi.

Son Posta, 22 İkinditeşrin 1936 No: 2268

Talât Paşa Türkiye'nin harbe girmesini bir türlü istemiyordu

Talât Paşa ile konuşuyorduk; o dalgın dalgın düşünüyor ve sonra gülerek, her şeye rağmen neşeli neşeli yüzüme bakıyor ve ilâve ediyordu: "Belâya bak ki hangi tarafa başvursak bize yüz veren olmuyor!"

Fakat, harb zuhuruna sebep olabilecek hemen hemen hiç bir hadise göze çarpmıyordu. Bir aralık en büyük mesele Balkan Harbînin bir sulh neticesine bağlanması işi olmuş, sonra da bu Ermeni muhtariyeti ile Alman askerî heyetli işleri hayli hararetle munakaşalar doğurmuştu. Fakat, bunlar harb çıkarmaya kâfi sebepler olmadığı gibi

orta yerde bunlardan başka mühim bir hâdise de görülüyordu. Bâriz olan yegâne şey, İngiltere ile Rusya'nın anlaşmaları o zamanın istilâhlarınca "itilâfî müselles" namını taşıyan itilâfın "samimi itilâf" ismini almış bulunması idi. Avrupa işlerinin bu zâhiri[görünürde] sükunetine rağmen beni bir harbin gelmek üzere olduğu fikrine sevkeden âmil, sırf Rusya'da gördüğümüz muamele idi. Tamam altı seneden beri gazetelerinde Türkiye'ye dâir bir tek iyi kelime okuduğumu hatırlamadığım, daha dün kadar bizi bu derece sıkıştırmış olan bir memleketin birdenbire, hattâ o kadar ehemmiyet verdiği Ermeni meselesini de bırakarak, yalnız Almanya ve Alman askeri heyeti üzerinde durması ve bundan bahsederken de artık âmirâne[buyurgan biçimde] ve tehdidkârâne bir dil kalkanıyarak dostâne telkinler ve tavsiyeler yolundan gitmesi için zihnim başka bir sebep bulamamıştı. Bunun için, Talât Bey'e, bu fikrimi, biraz da korka korka söylemiş olduğumu çok iyi hatırlarım.

Avrupa'da bir harb hazırlanmakta olması fikri ona evvela garib geldi. Fakat, Rus dostluğunun bu taşkın tezahürü[görünüşü] için o da başka bir sebep bulamadığı için bu nokta üzerinde biraz durdu.

Kurt ile kuzunun kardeş olmaları

Avrupa'da umumi bir harb hazırlandığı fikri üzerinde bir müddet durup düşünen Talât Bey, bunun olmaması arzusunda idi:

-Aman, dedi, şu sırada olmasın!

Sebebini sorduğum zaman bana uzun uzadıya izahat verdi: Avrupa'da bir harb olması, dönüp dolşaşıp Türkiye'yi

alâkadar edecek, nihayet kıyamet bizim yorganın üzerinde kopacaktı. Avrupa birbirile kavga halinde bulunan bir aile halinde iki parçaya ayrılmıştı. Türkiye'den bütün milletlerin birbirleriyle alâkaları, bağları vardı. Alleden olmıyan, yabancı telâkki edilen tek bir millet varsa o da bizdik. Bizim ne bir müttefikimiz ve ne de hattâ hakiki bir dostumuz vardı. Biz Avrupalılar nazarında hasta ve tabii vâristen mahrum, hattâ vasiyet hakkı bile olmıyan bir memlekettik.

O güne kadar yaşayabilmış olmamızın sebebi de sırf bu iki blok arasındaki anlaşamamazlık ve bundan doğan müvazenesizlik idi. "Harb çıkarsa galib olan taraf Türkiye'yi dilediği gibi yutmıya kendisini haklı bulacaktır." diyordu. Bizim için, ne olursa olsun, bir müttefike ihtiyaç vardı. Türkiye'nin mutlaka ya doğrudan doğruya, yahud bilvasita [dolaylı olarak]bu iki Avrupa blokundan birinin ittifakı dairesine girmesi lâzım idi. Ancak bu sayededir ki biz Avrupa ailesine girmiş olabilecektik.

Bahis buraya geldiği zaman, eğer mutlaka bize rastgele bir müttefik lâzımsa, Rusya'nın gösterdiği dostluğa işaret ederek, böyle bir halde Rusya'nın bizimle ittifak yapmıya taraftar olabileceğini tahmin ettiğimi söylediğim zaman, gülerek:

-Hah! İşte o zaman kuzu ile kurdun nasıl kardeş oldukları bir kere daha görülür!

Diye alay etmişti. Panslâvist Rusya ile ittifakı Talât Bey'in zihni bir türlü alamazdı. Fakat, istediği bir şey vardı: Avrupa ailesi içine girmek.

-Bu, bize, diyordu; Avrupa hukuku düveline girmeği temin eder. Şimdiki halde hukuku düvel[devletler hukuku]

denilen şey, eğer varsa, olduğu kadarile, yalnız Avrupalılar içindir. Biz, Asyalı, Afrikalı, Avustralyalı, her halde Avrupa harici ve yabancı bir milletiz. Hukuku düvelin esas prensipleri bizim hakkımızda cârî [yürürlükte]değildir.

Bunları söyledikten sonra da dalgın dalgın düşünüyor ve sonra gülerek, her şeye rağmen neş'eli, yüzüme bakıyor ve ilâve ediyordu:

-Belâya bak ki, hangi tarafa başvursak bize yüz veren olmuyor.

Bununla beraber, Talât Bey neş'eli idi. Ermeni meselesi bütün şiddet ve ehemmiyetini kaybetmişti. İş yalnız Alman heyetine kalmış olmakla beraber Rualar bu noktada da tazyik [baskı]yolunu bırakmışlardı. Şimdi bir müddet için iki tarafla da oynamıya ve vakit kazanmıya imkân vardı. Harb ona nazaran uzak bir ihtimal idi. Hattâ buna pek de ihtimal vermiyordu. Fakat, ben ona bizim arkamızdan Çarın hemen Romanya kralını da ziyarete gideceğininidilil olarak söylediğim zaman ilk defa olarak benden öğrendiği bu havadis onun da zihnini işgal etti ve o da benim gibi etrafta fevkalâde bir şeyler cereyan ettiğine kanaat getirdi. Bununla beraber, onun fikrince henüz harb o kadar yakın değildi; belki hazırlanıyordu, belki zannedilebileceği kadar uzak da değildi; fakat, herhalde ortada büyük alâmetler olmadığı içi harbin gelmesine henüz vakit vardı. Dünyayı karıştıracak zaman gelinceye kadar biz mutlaka kendimizi toplamayı, kuvvetlenmeği düşünmeli idik. Kaybedilecek bir dakia dahi yoktu.

Bununla beraber, ben Avrupa'da bir harb hazırlanmakta olduğu fikrimde sâbit idim. Bunun içi İstanbul'a gelir gelmez yazdığım ilk makalede ihtiyatlı

kelimeler ve üstü örtülü bir ifade ile bu fikrimi söyledim. O zaman için bu bir kehanet idi. Hattâ belki de gözü kapalı, karanlığa atılmış bir taşı, fakat, pek kısa bir zaman sonra, vukuât beni teyid etti[doğruladı]. Bunun için Talât Bey, sonraları beni gördükçe, arada bir, Nasreddin Hocanın hikayesine telmih [gönderme yapar]eder ve:

-Mademki harbin çıkacağını bildin, ne zaman biteceğini de bilmelisin!

Diye alay ederdi.

Cihan Harbinin ilk mes'uliyetleri

Cihan harbine kim sebep oldu? İnsanlığın gördüğü bu büyük felaketi birinci derecede ve doğrudan mes'ullerinin[sorumlularının] kim olduğunu bilmek yirmi iki seneden beri dâima alâkadarlar arasında münakaşa mevzuu olmuştur. Hattâ, hâlâ, bugün bile, arada sırada bu meseleden bahsedilir.

Bence bu harbi az çok herkes hazırlamıştır. Pan-slavistler, Pancermanistler, Fransız intikamcılar, İngiltere emperyalizmi, başta olmak üzere herkes, büyük veya küçük, her millet bu harb için ayrı ayrı çalışmıştır. Hayat bir mücadele olduğuna göre bu hali de tabî görmek lâzım gelir. Harb, yarın gene olacaktır; bundan kaçınmanı çaresi yoktur ve yarınkı harbin hazırlanışından da derece derece herkes şimdiden mes'uliyet sahibidir.

Son Posta, 23 İKinciteşrin 1936 No:2269

Alman ve Fransız dostluğunun İttihat ve Terakki içinde de mümessilleri mevcuttu: Sivil unsurlar arasında Fransızlara, askerî unsurlar arasında da Almanlara karşı sempati uyanmış bulunuyordu.

Fakat, benim kanaatime göre 914 tarihinde Avrupa'da barut fıçılarını ateşleme kararını vermek mes'uliyeti Çarlığın omuzlarına düşer. İlk teşebbüs, ilk kıvılcım Petersburgdan, Panslavistlerden gelmiştir. 914 nisanında tesadüfün beni sevketmiş olduğu Yalta'da, üç gün ve dört gece esnasında gördüğüm şeyler, bende harbin pek yakın olduğu kanaatini uyandırmıştı. Ben bu kanaatimi ne bir vesikaya istinat ettirebilirim[dayandırabilirim] ve ne de iddiamı isbat için elle tutulur bir delil gösterebilirim. Fakat, muhitimde[çevremde] görüp de burada tefsirine imkân bulunmayan bir takım şeylerden aldığım intiba bende sür'atle böyle bir vicdan kanaatinin teşekkülüne sebep oldu ve işte bundan dolayı da ben Cihan Harbinin çıkarılmasına Çarlık Rusya'nın karar vermiş olduğuna kaniim.

Bence Cihan Harbinin 1914 senesi Ağustos'unda patlamasının birinci derecede mes'ulü odur.

Almanya ile İttifak

Yalta dönüşünden itibaren Türkiye'nin harici siyaseti meselesi gittikçe artan bir ehemmiyet kazanmıştı. Kendisini Avrupa'da çok yalnız hisseden, Avrupa milletleri ailesi içine girmek isteyen Türk devletleri için, o zamanki

Ermenilerin İsyanı

Avrupa şartlarına göre, yapılacak uzun boylu kombinasyonlar yoktu; o vakitler, Avrupa'da bugünkü kadar çok devlet yoktu ve mevcut olanlar da birbirine bağlanarak iki blok vücuda getirmişlerdi. Bunlardan birine girmek veya girmeme meselesinde ise Babiâlinin hattâ herhangi bir tercih yapması dahi mümkün değildi. Her iki taraf da kendisine karşı alâka göstermiyordu. Altı büyük devlet arasında esasen Türkiye'ye karşı dost görünen ve bu dostluklarına mukabil çok şey istemiyen yalnız iki memleket vardı: Fransa ve Almanya. Fakat bunların da dostlukları, kısmen aralarındaki rekabetlerden, kısmen de Türkiye'de iktisadî nüfuz arzularından ileri gelyordu. Yapılabilecek mümkün ittifak ancak bunlar arasında düşünülebilirdi.

Bu iki dostluk istikametinin İttihat ve Terakki içinde mümessilleri[temsilcileri] de vardı: Sivil unsurlar arasında Fransızlara ve askeri unsurlar arasında da Almanya'ya karşı sempati vardı. O tarihte Fransa siyaseti müstakıl[bağımsız] değildi; bir taraftan İngiltere'ye, öte taraftan, Rusya'ya bağlı idi. O kadar ki Fransa harbe girmek istemiyerek girmiş değil, belki de sürüklenmiştir. Bundan başka, Fransa'da hükümet mevkiinde o zamanlar radikal sosyalistler bulunuyorlardı. Bunların arasında inkılâbçı Türkiye'ye karşı manevi bir sempati hissolmakla beraber, onlar da Türkiye'nin bir kuvvet olduğuna inanmıyorlardı. Almanya'ya gelince, o başlı başına bir siyaset sahibi ve yapmış olduğu blokta baş mevkide idi. Kuvvetli ordusu ve donanması ile göz kamaştırıcı Alman satvetine karşı da Enver Paşa'da ve ekseriyetle bizim askeri muhitimizde büyük bir emniyet ve sempati vardı.

Türkiye, kendisini Avrupa milletleri ailesine sokacak olan ittifakı, işte bu iki dostluk istikametinde, evvelâ Fransa'da, sonra Almanya'da arıyor, fakat bazı müşkül zamanlarda bunların birinden de, diğerinden de yardımlar gelmesine rağmen kimse Türkiye'nin tekliflerine alıcı gözle bakmıyordu.

Fakat, Saray-Bosna suikastı, Avusturya-Macaristan veliahtını yere serdikten sonra işler değişti ve günün birinde Mitat Şükrü Bey bermûtad[alışışıldığı gibi] matbaaya geldiği zaman bana Almanya ile ittifakın nihayet akdedildiği haberini verdi. Bu artık harbin patlamak üzere olduğunun bence en son alâmeti idi.

İttifak nasıl aktedildi?

Babiâli, Balkan Harbinin sonunda Almanlardan kuvvetli bir yardım görmeğe başladığı sıralarda birkaç sene evvel efkân umumiyede[kamuoyunda] âdetâ bir cürüm sayılan Alman dostluğunu daha ileri götürüp bir ittifak yapması fikrine tamamen yanaşmış ve bunun için Almanya'ya teklifler yapmıştı. Fakat, o sırada İstanbul'da bulunan Alman sefiri Baron Fon Vangenhaym Türkiye'nin bir harb halinde yardımcı bir kuvvet değil, belki de bir yük olacağı fikrinde bulunduğu için bu teklife Almanlar tarafından güler yüzle, dostluk sözleriyle mukabele edilmiş, fakat ciddi bir cevap verilmemişti.

Fakat, Saray-Bosna vak'asını tâkib eden gergin vaziyet sırasında Almanya ile Avusturya-Macaristan son diplomatik hazırlıklarını yapar ve kendilerine yardımcı ararlarken günün birinde Kayser Vilhelm Türkiye tarafından yapılmış olan tekliften haberdar olmuş ve bu meselenin iyi tetkik

edilip bir neticeye bağlanması için emirler vermiş. Aynı zamanda Avusturya-Macaristan ve bilhassa onun İstanbul sefiri Pallaviçini bu ittifaka taraftar idiler. Hattâ, bir rivayete nazaran, o tarihte henüz Kayser tarafından malûm bulunmayan Türk teklifinden, kendisi, Kont Pallaviçini'nin telkini üzerine Avusturya-Macaristan erkânı harbiyesi [kurmay heyeti] vasıtasile haberdar edilmiştir. Her neyse, imparator bu ittifaka taraftar olunca herşey birdenbire sür'atle yürümüş ve nihayet ittifak aktedilmişti.

Aktedilmekle beraber, ittifak, bidayette[başlangıçta] gayet mahrem[gizli] tutuldu. Hattâ nazırlar arasında bile bidayette bundan haberdar olmıyanlar vardı. İttifakın şartlarına gelince, dört sene devam eden harb esnasında Almanya ile aramızdaki münasebetlerin esasını teşkil eden bu vesikanın gerek şeklinden, gerek ahkâmından resmî surette bahsedildiğini hiçbir zaman işitmedim. Bu husustaki malûmatım, muhtelif zamanlarda parça parça toplanmış ve hâfızada parça parça kalmış şeylerdir.

İttifakın şartları ne idi?

Bu ittifak vesikası aletâcele yapıлып bitmiş bir şey olduğu için, galiba, her iki taraf da onun şartları üzerinde uzun uzadıya uğraşmış değildi. Biz, nihayet bir müttefik bulmuş olmaktan memnun, Almanya da hızla gelmekte olan harbde kendisine yeni bir kuvvet ilâve etmekten mahzuz[haz duymakta], her iki taraf da teferruat[ayrıntı] üzerinde durmaya lüzum görmemişti. Bildiğime göre, bir kere, ittifak tedafüi idi.[savunma amaçlı] Yani bir taraf tecavüze uğrarsa öbür taraf onu müdafaa edecekti. Zaten, bütün muahede de, zannedersem, bu prensibin tesbitinden başka bir şey değildi.

Ben seferberlik ve harb esnasında paraca sıkıntılı zamanlarında bir kere nazırlardan bir zâta, ittifâkın akdi esnasında Almanya'nın bir harb halinde bize paraca yardım etmesi cihetinin düşünülüp düşünülmediğini sorduğum zaman bana "biz o kadar büyük bir işe giriyor ve samimi bir ittifak yapıyoruz ki araya para gibi hasis bir mesele bahsini katmaya bile lüzum görmedik!" diye cevap vermişti. Bu, daha ziyade romantik bir görüşle sümnettaderük [geleışigüzel] verilmiş bir cevabdı. Hakikat şu idi ki o zamanki Babîâli ittifak bulduktan sonra bunun şartları ve bilhassa muhtelif ihtimalleri üzerinde uzun boylu düşünmeğe bile lüzum görmemişti.

Şu kadar biliyorum ki Almanya ile yapılan bu ittifakın şartları arasında bazı fütuhât tasavvurları vardı ki, yani, bazı arazi üzerinde, ezcümle Kafkasya'da Türkiye'ye bir hak tanıtmıştı. Fakat, bu muahede aktedilirken mi kararlaştırılmış, yoksa sonradan yapılmış bir itilaf üzerine mi tesbit edilmişti? Bunu, şimdi hatırlayamıyorum.

Almanya ile ittifak hakkında bildiklerim bunlardan ibarettir. Şurasını hatırlarım ki bu ittifakın akdından sonra hükûmete bir nefis itimadı, bir hareket serbestisi gelmişti. Artık eskisi gibi haricin ve dahilin herhangi bir hareketi karşısında ürkeklik ortadan kalkmıştı. Hükûmet, hükûmet olduğunu hissediyordu. Hattâ, Fransız dostluğunu tercih eden sivil ittihatçılar, başta Cavid Bey olduğu halde, bu ittifaka muhalefet etmediler.

Almanya ile ittifakın sebepleri

İttihat ve Terakki, altı sene evvel, inkılâb meydanına kendisini büsbütün başka fikirlerle atmıştı. Dahilde Abdülhamid'in istibdadını yıkarken hariçte de onun Alman dostluğu esası üzerine istinadeden siyasetini bozacak, bunun yerine İngiliz dostluğunu getirecekti.

Son Posta, 24 İkinciteşrin 1936, No: 2270

Yalta'dan dönerken Talât Paşa rahatladığını ve hafiflediğini söyleyordu.

Yalnız kalan Türkiye'yi Panislavist Rusya ürkütmüş ve irticacı tutmakta mütemadiyen ısrar eden İngiltere, Babiâliyi o kadar yıldırmaştı ki Almanya ittifakı, herkesi güzel bir siyaset olarak göründü.

Altı senelik bir tecrübe, bu müddet zarfında dahilden ve hariçten başına gelen bin bir belâ, nihayet onu Abdülhamid'in tuttuğu siyasete dönmeğe mecbur etmiş, İngiltere'ye uzattığı elin reddedilmesi, İngilizlerle Rusların anlaşmaları bütün bu neticeleri doğurmuştu.

İttihat ve Terakkinin bu Alman siyaseti harbden sonra çok zaman tenkid edildi. Halbuki altı sene içinde birkaç defa dahili, iki defa haricî bir harb görmüş olan İttihat ve Terakkinin Abdülhamit'ten almış olduğu miras o kadar ağır ve Balkan Harbinden sonra düştüğü vaziyet o kadar müşkül idi ki eğer o, yalnız kendi kuvvetine güvenerek memleketi kurtaramayacağına kanaat getirmiş olursa bunu elbet tabîi görmek iktiza ederdi[gerekirdi]. Bununla beraber, o, belki de sırf hissiyat ve efkâr umumiyedeki temâyüle tâbi olarak, gene Almanya ile ittifak yoluna gitmeği istemeyecekti. Ancak Panislavistlerin en kızgın bir devirlerinde Çarlığın Türkiye'ye son hücumları hazırlanmakta olduğunu ve İngiltere'nin de artık bunlara karşı muhalefet edemeyeceğini anladığı zaman, ister istemez bu yola gitti. Türkiye, eğer yalnız kalmamak mecburiyetinde idiye, eğer o tarihte "eğer hâhı selâmet derkenarest!"[selamete çıkma isteği yakındır] sözünün Türkiye için bir kıymet

kalmamış bulunuyorduyorsa onun yapacağı şey, Rusya'nın dahil olduğu blok haricinde bir dostluk ve istinatgâh aramak idi. O da yalnız Almanya idi.

Yalta'dan dönerken

Yalta'dan dönerken Talât Bey'in halini görmek, İttihat ve Terakkinin o zamanki derdlerini duymak kâfiydi. Bir zaman için olsun Rusya yükünün hafiflemiş bulunmasını hissetmek onu birdenbire sevindirmiş, kendisine korkunç bir kabusun ağır yükü altından kurtulmuş olmak zevkini vermişti. Bu rahatlıkla onun bir çocuk gibi poker oynamak için ısrar edişi halâ gözlerimin önünde duruyor. Bir türlü kâğıt bulamadığımız için bir deste kart dövizit üzerine İzzet Paşa ile birlikte kâğıt işaretleri yapmış ve sonra saatlerce bu kâğıtlarla poker oynamıştık! Oyunu bitirip de hava almak üzere güverteye çıktığımız zaman Rus sefarethanenin maiyet gemisinin bizi tâkiben dalgalar üzerinde sekmekte olduğu görülüyordu. Talât Bey, Dö Girs'i İstanbul'a götüren yata uzun uzun baktıktan sonra, bana dönüp:

-Muhittin, bilir misin, demişti, uzun zmandan beri kendimi bugün ilk defa olarak rahat ve hafif hissediyorum!

Sonra da bir müddet durup tekrar düşünmüş ve bu defa da:

-Fakat, bunun sebebini de anlamak lâzımdır!

Demişti. Onun ne kadar zamandır derdli olduğu mâlumdu.

Hep derdli idik. Fakat, bu panislavist siyasetinin nâgihani değişimine gelince o bir mesele idi. Sonradan düşünürdüm ki o zamanki bu tahavvülün bir sebebi de

bizim ile Almanya arasındaki dostluğun gittikçe artması ve bizim tarafımızdan Almanya ile ittifak arzusuna düşüldüğünün ve hattâ teklifler yapıldığının Ruslar tarafından duyulmuş olması idi. Sasonof'un beni çocuk aldatır gibi mütemadiyen Radoslavof hükümeti ile Almanya aleyhine tıkıp doldurmaya çalışması beyhude değildi. Pan-slavistlerin, Saray-Bosna'yı hazırladıkları muhakkaktı. Bunun için de bizlerin de hiz olmazsa oyalanmamız, avutulmamız ve bu suretle Almanların kucaklarına atılmaktan men edilmemiz lâzımdı. Harbi Almanya'nın hazırlamadığının bence en büyük delili de henüz Prencip taarruzu çıkmadan evvel onların bizim ittifak tekliflerimize pek kulak vermeyişleri idi.

İşte, Türkiye ile Almanya arasındaki ittifak, bütün bu vaziyetin mahsulü idi. Yalnız kalan Türkiye'yi panislavist Rusya ürkütmüş ve irticayı tutmakta mütemadiyen ısrar eden İngiltere Babiâliyi o kadar yıldırılmıştı ki Almanya ittifakı, herkese, hattâ Fransa dostlarına bile en güzel bir siyaset olarak göründü.

Başka bir şey yapılabilir miydi?

Madem ki Almanya bizim ittifak teklifimizi, geç vakit, hattâ son dakikada, Saray-Bosna hâdiseleri arasında kabul etmişti, mademki daha 914 nisanında Çarlığın üzerimizdeki tazyığı birdenbire kalkmıştı ve bir müddet sonra da zaten bütün dünyanın gözleri Saray-Bosna vukuâtına dönerek artık kimseni bizimle uğraşacak hali kalmamıştı, şu halde Türkiye'nin Almanya ile hiç ittifak yapmaması daha mâkul olmaz mıydı? Bu suali kendi kendime ben pek çok defalar sordum ve üzerinde pek çok düşündüm.

O tarihte Türkiye çok zayıf, İttihat ve Terakki çok yorgundu. Panislavizm ise İstanbul ve boğazlara hâkim olmak istiyordu.

Avrupa'da çıkacak bir harbin, dönüp dolaşıp bizim üzerimizde akis yapacağı muhakkaktı. Çarlık galib olduğu takdirde Türkiye'nin artık müstakil bir devlet kalabilmesi mümkün olmazdı. Rusya mağlûb olmaya başladığı takdirde ise bizim için ya boğazları açıp İstanbul'u bir İngiliz-Fransız menzil noktası yapmak, yahud da açmamak için onlara karşı harbetmek bir mecburiyet şeklini alacaktı. Her iki halde de Türkiye'nin vaziyeti kabul edilemez bir vaziyetti. Ortada İstanbul'u almıya karar vermiş bir Çarlık oldukça, onu bundan menedebilecek yegâne kuvvet olan İngiltere de İttihat ve Terakkiye yüz vermiyerek memlekette yalnız eski rejimi tuttukça İttihat ve Terakki için Almanya ile ittifak yapmak çok zaruri bir netice oluyordu. Kaldı ki ittifak yapmak mutlaka harbe girmek değildi. Bir harb patladığı takdirde, bu gürültünün içinde yalnız olmaktansa memleket üzerinde en yakın istilâ ve fütuhat emelleri besleyenlerin karşı tarafındakilerle beraber olmak elbet en hayırlı bir yol görünüyordu. Biraz daha aşağıda anlatacağım vechile İttihat ve Terakki ittifakı yaparken, zaten harbetmeği düşünmüyordu. Harbden yorgundu. İsteddiği şey, artık beynelmilel mücadele hayatında yalnız kalmamak, kâh bir tarafın, kâh diğer tarafın üzerlerine hiçbir hak almyarak ve her defasında herhangi bir ücret mukabilinde lütfen yaptıkları siyasî yardımlardan istifade ederek yaşamak şeklindeki sürüklenmekten kurtulmak istiyordu. Hülâsa, Osmanlı İmparatorluğu, koskoca geniş arazisi türlü türlü milletleri ile etrafındaki emperyalistlerin iştilalarını kabartan yağlı bir vücut olduğu ve Avrupa hukukundan istifade hakkı henüz kabul edilmemiş bir Asya

Ermenilerin İsyanı

parçası telâkki edildiği müddetce, Avrupa'nın o zamanki kuvvet müvazeneleri sisteminde yalnız başna, müstakil ve sırf kendi kılıcına dayanarak bir siyaset yapamazdı. Son bir asırdaki hayatı hep böyle haricî yardımlarla mümkün olmuştu. Bu defa yalnız hariçteki yardımcı değişiyordu, çünkü tarih milletlere başka başka roller vermişti: Dünkü yardımcıları, o zamanki düşmanlarla beraber olmuşlar, ortaya da onların yerine, Almanya gibi büyük bir askerî kuvvet çıkmıştı.

Harbin yegâne kahramanları

Hülâsa, İttihat ve Terakki, gelmekte olan bir Avrupa bâdiresine, yalnız başına ve bir syirci olarak çıkamayacağını pekâlâ anlamıştı. Şunu iyi biliyordu ki bu harbde her büyük devletin başka bir hesabı vardı: İngiltere, hem Almanya'yı hem de Rusya'yı yere vurmak istiyordu. Fransa daimî bir Almanya tehdidinden kurtulmak istiyordu. Panislavizm de bir taraftan Avusturya'yı yıkarak Panislavizmi Avrupa'nın göbeğine kadar fiilen ilerletmek ve öte taraftan da boğazları ele geçirip buzsuz denizlere inmek istiyordu.

Harb esnasında, bir gün, Budapeşte'de Peşter Lad'ın bugün hâlâ sağ olan başmuharriri Josef Vesi ile konuşurken daha o zaman Avrupa'nın en ince siyaset işlerine vakıf, birinci sınıf bir gazetecisi sayılan bu zât, bana şunları söylemişti:

Son Posta, 25 İkinciteşrin 1936, No: 2271

İlk hamlede Enver Paşa ve Erkânı Harbiyesini teşkil eden arkadaşları harbe bir an evvel iştirâk taraftan göründüler. Çünkü Almanya'nın kuvvetine inanıyorlardı ve muzafferiyet kazanından kana kana çorba içeceklerini sanıyorları.

"-Siz ve biz ve bizimle beraber Avusturya, bu harbin yegâne kahramanlarıyız. Şu manada ki harb bizlerin aleyhimize açılmıştır. almanlar galib de olsa, mağlûb da olsa gene Almanya'dır. İki vilâyet kaybeder, bir müddet için dünyadaki nüfuzu kınılır, fakat gene Almanya olarak kalır, mağlûb olursak, siz de biz de, Avusturya da, Panislavizm tarafından parça parça edileceğiz. Almanya için dava bir dünya siyaseti davasıdır. Bizim için ise yaşamak ve yahud yaşamamak meselesidir. Almanya, İngiltere ile Avusturya-Macaristan'la, Türkiye da Çarlıkla harbediyorlar. Fansa bu harbde hiç bir taraf için baş düşman değildir."

Bu sözler çok doğru idi. Avusturya'yı bilmem, fakat, Macaristan bugün hâlâ varsa bu, Çarlığın devrilmiş olması sayesinde mümkün olmuştur. Nitekim Türkiye de kurtuluşunu aynı sebebe borçludur. Panislavizm tehlikesini uymakta Macarlar belki bizden daha hassas idiler ve zaten saray-Bosna suikasdını müteâkıb Sırlara karşı şiddetli davranmayı ve hattâ harbetmeği daha ziyade Macarlar istediler. Onları Almanlara yaklaştıran hangi tarih hareketi iiyse Türkiye'yi de Alman ittifakına sevkeden sebep o idi.

Avusturya-Macaristan küçük Sırbistan'a ağır bir ulti-matom veriyor, Rusya buna derhal seferberlikle mukabele ediyor. Harb istemiyen Fransa diplomasisi son bir hamle yapıyor; bu, Petersburg üzerinde icra ettiği tazyıkla harba mâni olmak tecrübesidir. Sırbistan kralı Çara müracaat ediyor. Çar, Sırbistan'ın müdafaasını üzerine aldıktan sonra, Rusya Avusturya-Macaristan ulti-matomunun bazı noktalarının geri alınması şartile seferberlik emrinin geri alınabileceğini söylüyor. Bu son yumuşak söz, Fransız diplomasisinin sulh lehindeki gayretini gûya takviye için söylenmiştir; hakikatte Avusturya-Macaristan'ın ulti-matomunu değiştirmesine imkân yoktur, harbin ictinabı mümkün değildir.

O tarihte kim çabuk davranır, ötekine hazırlık zamanını az bırakırsa harbi o kazanacak fikri hâkimdi. Tetikte duran Almanya, ordularına tecavüz emrini verirken harb ilânı noktalarını imzalamıya ancak vakit buluyor. Avrupa seferberdir, hududlar yıkılıyor, toplar patlıyor, Liej istihkâmları üzerine meşhur kırk ikilikler düşmeğe başlıyor ve istihkâmlar bu ağırlığa dayanamıyarak birer birer göçüyor!

Harb! Harb! Avrupa milletleri, o zamana kadar görülmemiş silâhlar ve harb vasıtalaile birbirlerine giriyorlar! Her tarafta askerler harekette, erkânı harbler faaliyette, diplomatlar konuşuyorlar, telgraf telleri bu kadar şifre yükünü taşıyamıyacak hale gelmiş, donanmaların bacaları tütüyor, tüccarlar stoklarını hesap ediyorlar, borsalar heyecan içinde ve nihayet, her tarafta çiftçiler, bu hasad mevsiminde, ellerindeki orakları bir tarafa atarak silâhlarını omuzlarına yükleniyorlar. Harb!

Harb! Avrupa milletleri yeni bir mukadderata doğru gidiyor.

Bu hengâme içinde ve Avrupa'nın bir kaç hududunda birden toplar patlarken bizde de davullar seferberlik ilân ediyordu.

O zamanki ruhî halet

Harbden, mücadeleden bıkip usanmış olmasına rağmen memleket bu seferberliği ne yorgunluk ve ne de yeisle karşıladı. "Memleket" kelimesinin yerine "Türk" kelimesini kullanmak daha doğru olur.

Memleket o zaman küçülmüş olmakla beraber içinde henüz Türk olmıyan büyük bir kitle yaşıyordu. Halbuki seferberliği efendice bir tevekkül ve kahramanca bir duygu ile karşılayan ancak Türk idi. Trablusgarb harbini kaybetmekten o kadar müteezzî olmıyan Türk Balkan harbini kaybetmekten çok müteessir olmuştu.

Siyaset sahnesinin kulislerinde geçen şeylerden ve bilhassa Balkan harbinden sonra Türkiye'nin uğradığı Panislavist taarruzun derin hedeflerinden pek de iyi haberdar olmamasına rağmen, bütün tarihinde efendi olarak yaşamıya alışmış olan kitle, bu vaziyetten fena halde sıkılmıştı. Altı senelik mücadele hayatı, bu altı sene içinde Türkiye'nin uğradığı tecavüzler ve Türklerin gördükleri haksızlıklar, Türkler arasında vatanseverlik duygusunun artmasına ve her nevi Türk düşmanlarına karşı umumî bir hava hasıl olmasına yardım etmişti. O zamanki kırık dökük matbuat içinde çok fâsid unsurlar da bulunmasına rağmen, Türk'e hayli siyasi terbiye vermeğe ve onun ruhundaki vatan duygusu ateşini kuvvetlendirmeğe de muvaffak olmuştu. Bunun için, Türk bu seferberliği genç bir yürekle, tahammül ve feragatle karşıladı. O zamanlar

pek çok "muhallebici" İstanbullu gördüm ki kendisinin hiç alışmadığı, hattâ hiç bilmediği askerliği en ufak bir şikayet kelimesi kullanmaksızın kabul ediyordu.

Türk'e seferberliği sahte bir heyecan ve nümayişle değil, fakat ona mahsus sâkin ve soğuk bir azimkârlıkla kabul ettiren sebeplerin biri de, bu defa, kendisini Almanya gibi dünyanın en büyük askerî kuvvetinin yanında hissetmesi ve Alman ordularının bir hamlede sür'atli bir istilâya doğru gitmekte olduğunu görmesi idi. Askerliği seven Türk, Alman kuvvetinin kendisi ile beraber olduğunu da hissettiği zaman artık hiç bir şeyden korkmuyordu. Onda nefesine karşı duyduğu tarihî itimad avdet etmişti.

Başka sebepler de vardı: Fon Zanders'in riyaset ettiği Alman askerî heyeti, sıkı bir propagandaya girişmişti. Almanya'nın şu ve bu kuvvetleri olduğunu, şöyle ve böyle yaparak harbi kısa bir zamanda bitireceğini söylüyorlar ve bu sözler, Alman askerî kültürüne kuvvetle itimad eden bizim askerî unsurlarımız tarafından da etrafa yayılıyordu.

Müteâkib haftalarda bu fikir, yavaş yavaş zâil olmakla beraber merkezî devletlerin ve bilhassa Almanya'nın kuvvetine karşı itimad hissi, ne o vakit ve ne de ondan sonra, uzun bir zaman hiç sarsılmamıştır.

Türklerin bu tabakaları arasında kendisini hissettiren bu emniyet de yukarıdan süzülüp geliyordu: O zamanlar askerî bir otorite olarak telâkki edilen Enver Paşa ile muhiti, bir taraftan İttihat ve Terakki, öbür taraftan Babıâli içinde öyle bir hava yapmışlardı ki herkes harbin pek az bir zamanda biteceğine kani bulunuyordu. Bu arada ben, bilmem nasıl bir hissi kablelvuku ile bütün harb müddetince yegâne yaptığım ihtiyat olmak üzere, dört kışlık, yani altı ton antrasit kömürü almıştım. Tuhaf bir tesadüf, harb de dört kış sürdü.

Seferberlikte acelenin sebepleri

Daha harb sözü yeni çıkarken bizim de hemen seferberlik ilân ederek on iki sınıf askeri birden silâh altına almamızın sebebi ne idi?

Erkânı harbiyenin bunun için gösterdiği sebep, bizde umumi bir seferberliğin çok uzun bir zamanda ikmâl edilebilmesi, hîni hâcette bir kaç hududun birden muhafazası lâzım gelip demiryolu pek az olan bir memlekette kuvvetlerin toplanarak tanzim edildikten sonra tecemmü sahalarına gönderilmelerinin çok zamana muhtaç olması idi. Bundan başka, bu tarzda bir seferberlik için henüz hiç bir tecrübe yapmamış olan bir memlekette ordunun iyi hazırlanması ve noksanlarının ikmâli de bu suretle bir aceleyi gösteriyordu.

ERMENİLERİN İSYANI

Son Posta,

19 Birincikânun 1936 No: 2253

Ermenilerin, Rusların teşvikiyle bir isyan hazır-ladıkları haber alınmıştı.

Rusların Kafkasya'da bir taarruz tecrübesine girmiş olmamıza fena halde hiddetlenmişler, mukabil bir taarruza memleketi istilaya karar vermişlerdi. Bunun için Ermeniler de içerden teşvik ederek orduyu iki taraftan birden meşgul edecekler ve işi kısa zamanda bitireceklerdir.

Şimdi nazik bir mesele hakkındaki bilgilerimi ve müşahedelerimi yazmak üzereyim. Meselenin nazik olması şundandır: Ermeni isyanı ve bunu takip eden tehcir ile bu tehcir esnasındaki müessif hâdiseler, Türk Milletine karşı pek fena neşriyat yapılmasına sebep oldu. Hattâ müttefiklerde bile bu neşriyat sol cenah matbuatı arasında pek şiddetli şekiller aldı. Bunun için bir Türk sıfatı benim burada yazacağım şeyleri, belki bugünkü Ermeniler ve onlarla beraber, Türkiye'de yaşayan ekalliyetle bizim o devir tarihimize alâkadar olan yabancılar, millî bir tarafgirliğin mahsulü sayacaklardır. Ben bu satırları okuyacak olan herkese evvelâ şunu söylemek isterim ki şimdiye kadar yazdıklarımı o devrin siyasetine en yakından karışmış olduğum halde siyasi ihtiraslardan tecerrüd ederek yazdığım meydanda ise Ermeni meselesinde de aynı tarzda hareket edeceğim. Şimdiye kadar Türkiye'nin o

devre ait siyasi hâdise-leri yazarken size de hakikati seven bir "Türk" olduğumu gösterdiğimi zannederim. Aşağıdaki satırları da tamamen bir "Türk" olarak değil, bir insan olarak yazıyorum.

İsyana Hazırlık Haberleri

Günün birinde hükümetin kulağına bazı haberler geldi. Bu haberlerin neden ve nasıl geldiğini bilmiyorum. Fakat, haberler Ermenilerin bir isyana hazırlanmakta olduklarına dairdir. Haberleri ben de, bir gün, merkez i umumîde Talât Bey'in arkadaşları ile konuşurken söylediği bazı sözlerden öğrendim. Talât Bey diyordu ki:

-Çok can sıkacak bir şey: Ermenilerin gene uslu oturmadıkları anlaşılıyor. Bunların Rus teşviki ile bir isyan çıkarmağa hazırlandıklarına dair tek tük haberler alıyoruz. Bunun için müteyakkız bulunmaya ihtiyaç var. Allahvère de Ermeni komitecileri şurada Ruslara uyup da başımıza bir hile çıkarmasalar!

Bu sözleri takip eden birkaç gün sonra Mithat Şükrü Bey bana şu malumatı verdi:

-Ermenilerin bir isyan hazırlamakta oldukları anlaşıldı. İsyanın aynı zamanda bir Rus hücumu ile beraber yaşayacağını ve aynı zamanda memleketin muhtelif noktalarında bir anda patlayacağını gösteren pek mühim muhabere-ler ve plânlar hükümetin eline geçti. İş şaka değil, adamakıllı hazırlanmış, umumî bir isyan şeklinde patlayacakmış. Bereket versin ki hükümet haber aldı da şimdî tedbirli bulunacağız.

İki Taraflı Tedbir

Hakikaten işin şakaya tahammülü yoktu. Ruslar, bizim Kafkasya'da bir taarruz tecrübesine girişmiş olduğumuza fena halde hiddetlenmişler, mukabil bir taarruzla memleketi istilaya karar vermiş görünüyorlardı. Bunun için de bir taraftan kendileri hücum ederken diğer taraftan Ermeni komitelerini harekete geçirecekler ve orduyu iki taraftan birden meşgul ederek kısa bir zamanda işi bitireceklerdi. Bu vaziyet karşısında hükümet için tedbirli olmak lâzımdı. Bu tedbirler ittihaz edilmeğe başlandı.

Tedbirler iki taraflı idi: Bir taraftan askerî tertibat alınıyor, yani hem Kafkas cephesi takviye ediliyor, hem de isyanın çıkacağı mintikalara askerî kuvvetler toplanıyor, öte taraftan da Ermenileri bu isyandan vazgeçirmek için her çareye başvuruluyordu. Bu çarelerin esasları onlarla münasebete girilerek kendilerini isyandan vazgeçirmek idi. Derhal Ermeni Patriği Zaven Efendi ve Taşnak komitecileri ile temasa geçildi. Talât Bey bütün ikna vasıtalarına müracaat ediyor, yalvarıyor, korkutuyor, vaatlerde bulunuyordu. Ben onu ekseriya Ermeni meb'uslar ile konuşuyor görüyordum. O sıralarda gene onun bir hikayesi ile öğrendim ki bizzat Enver Paşa gidip Patrik Zaven Efendi'yi ziyaret etmiş, hükümetin elinde bulunan vesikalara nazaran büyük bir isyanın hazırlanmakta olduğunu söylemiş. Zaven Efendi ise kendisinin böyle bir şeyden haberdar olmadığını ileri sürmüş, vazifesinin sırf ruhanî bir vazife olduğu perdesi arkasına saklanarak, esasen böyle bir şey olsa bile bundan kendisinin haberdar olmayacağını, bununla beraber bu haberlere inanmamak lâzım geldiğini, bunların bir takım provokatörlerin eseri olmak icap ettiğini söylemiş ve fakat, bunlara rağmen gene

siyasi Ermeni muhacirler ile temas ederek işi anlamaya çalışacağını ve böyle bir teşebbüse ihtimal vermemekle beraber lâzım gelen tavsiye ve nasihatlerde kusur etme yeceğini ilâve etmiş.

Talât Bey o gün bunu anlatırken şunları da ilâve ediyordu.

-Zaven Efendi'ye Enver Paşa'yı mahsus gönderdi: Harbin âmir ve mes'ulü odur. Onun ne kadar enerjik ve şakaya gelmez bir adam olduğunu herkes bilir. Onun söyleyeceği sözlerin tesiri de başka türlü olur. Fakat, aldığı cevaplara dair söylediklerine göre sözlerinin tesir yapmış olacağını tahmin etmiyorum.

Nasihatler Tesirsiz Kaldı

İki üç gün sonra anlaşıldı ki Enver Paşa'nın patrik efendiye söylediği sözlerin tesiri olmamıştır. Çünkü ikinci bir karşılaşmada patrik efendi alınan malumatın sırf provakatör haberler olduğu noktasında ısrar etmiştir. Enver Paşa kendisine şöyle söylemiş:

-Ermeni istiklâli mi istiyorsunuz? Büyük bir Ermenistan mı yapmak arzusundasınız? Her millet kendisi için büyük bir istikbal tasavvur edebilir. Fakat, size bunun için şunu tavsiye ederim. Bizim mağlup olmamızı bekleyiniz. Biz mağlup olursak o zaman istediğinizi yapabilirsiniz. Fakat, biz mağlup olmadıkça kendimizi şiddetle müdafaa ederiz. Bizi arkadan vurmak isteyen her hareketi en şiddetli surette tenkil etmek bizim için sade bir hak değil, bir de borçtur. Bizi vurmaya kalkmayınız, mukabelemiz şiddetli olur!

Ermenilerin İsyanı

Bu sözlerin mantığı ve ciddi sözler olduğunda hiç şüphe yoktu. Ermeni komitecileri, Ermeni milletinin selâmeti namına her köşesi seferber halde bulunan bir memlekette, bilhassa planları keşfedilmiş bir isyana gitmemekle mükellef idiler. Geriye dönmeleri ve beklemeleri lazımdı.

20 Birincikanun 1936, No: 2294

Biz endişe ettikçe Ermeniler: "*Vehme kapılıyorsunuz!*" cevabını veriyorlardı.

Harbin ve nefis müdafaasının hissiz kanunları hükümlerini tatbik başlamıştı. İsyanın ilk günlerinde binler ve binlerce yapılan Türk katliamları karşısındaki te'dibin şiddetini tahfif edecek kudret hiç kimsenin yumruğunda toplanamazdı. Bunun için işler, her türlü inzibat kadrosunun haricinde cereyan etti: Altta Türklerin ve üstte Ermenilerin cesetleri... Meydana büyük bir facianın korkunç sahnesi çıktı.

Fakat, patrik efendi bu sözleri dinlememiş, sonra da bir sürü sadakat teminatını tekrar ederek Enver Paşaya hükümetin vehme düştüğünü ve böyle bir şeyin aslı ve esası olmadığını iddiada ısrar eylemiş.

Bu cevap, o zamanlar bir parola halinde idi. Bütün Ermeni politikacıları aynı tarzda cevaplar veriyorlardı.

Bir gün Zöhrapla konuşurken bana aynı şeyi tekrar etmişti:

-Vehim, vehim... demişti; Vehimden başka bir şey olamaz. Siz, Ermenileri Çarlığın kara gözleri için kendilerini feda edecek kadar ahmak mı zannediyorsunuz? İsyân çıkarmak! Ne münasebet!

Aynı günlerde Vartakes de bana aynı tarzda ağız kullanmıştı. Harbden evvel, Rusya'nın Ermenistan davasını müdafaa ettiği sıralarda gene böyle Ermenilere müracaat edip bu işlerde Rusyanın oyununa kapılmamalarını rica ettiğimiz zaman bize:

-Artık size emniyetimiz yoktur, devletlerin ve bilhassa Rusya'nın himaye ve teminatlarını isteriz!

Diye cevap vermiş olan bütün Ermeni politikacılar, bu defa da başka tarzda bir ağız birliği etmişlerdi. Onlara:

-Aman, bizim başımızı da kendi başınızı da belaya sokmamak için bundan vazgeçiniz!

Diye münacat ettikçe [yalvardıkça] onlar da bize hep bir ağızdan:

-Canım, hiç böyle şey olur mu? Siz vehme düşmüşsünüz!

Diyorlardı. Halbuki hükümetin elindeki vesikalarnn kâfi derecede sarîh olduğunda şüphe yoktu. Bunun için, ordu, bir taraftan bu müracaatları yaparken, öte taraftan da askeri ve inzibati [güvenlik] tedbirler almaya ehemmiyet veriyordu. Fakat, dört tarafta cephe ile meşgul olan bir hükümetin, nakil vasıtası zayıf olan bir memlekette alacağı askeri tedbirler yavaş inkişaf eder. Bunun için bütün tedbirlerini almaya ve isyanın çıkmasına mâni olmaya

zaman kalmadan ve fakat, İsyan için evvelce mukarrer olan vakit de henüz gelmeden aynı zamanda her tarafta birden isyan zuhur ediverdi. Plânın keşfedilmiş olması komitecileri sür'atle harekete geçmeğe sevk etmiştir. Alınan tedbirler biraz daha ilerlemiş olduğu takdirde isyana hiç imkân kalmayacağını düşünmek, onları bu surette aceleye sevketti.

İsyanı şiddetli bir tedip karşıladı

Hükümetin henüz son ümidlerini kaybetmediği bir zamanda birdenbire patlayıveren ve cephede Rus taarruzu ile mütefarık [aynı anda] olan isyan, ilk hamlede feci haberler gelmesini mücib oldu. Ermeni komitecilerinin tahrik ettiği kitle iyi hazırlanmış oldukları halde kesif [yoğun] olarak buldukları yerlerde Türk halkı üzerine atılmışlar ve feci bir katliâma başlamışlardı. Van ve Sıs gibi yerlerle merkezin muhabere ve müvasalası [ulaşımı] bir an için kayboldu ve buralarda pek çok Türkün pek feci şekillerde katledilmiş olduğuna dair haberleri sonradan aldık. Bereket versin ki isyan vaktile haber alınarak ihtiyat tedbirlerine tevessül edilmiş olduğu için işin büyümesine ve muhtelif isyan mıntıklarının aralarında irtibat tesis ederek memleket içinde bir cephe teşekkül etmesine vakit bırakılmadı ve bu mıntıklar birer birer sarılarak ateş söndürüldü. İsyan o kadar âni başlamış ve muhtelif yerlerde o kadar feci bir Türk katliâmı şeklinde tezahür etmişti ki artık te'dip hareketi hiçbir iradenin avucuna sığmayan bir şiddet kesbetmişti. Harbin ve nefis müdafaasının hissiz kanunları hükümlerini icraya başlamıştı. İsyanın ilk günlerinde binler ve binlerce yapılan Türk katliamları karşısındaki te'dibin şiddetini tahfif edecek [hafifletecek] kudret hiç kimsenin yumruğunda

toplanamazdı. Bunun için işler, evvelâ her türlü inzibat kadrosunun haricinde cereyan etti: Altta Türklerin ve ustte Ermenilerin cesedleri, meydana büyük bir faciyanın korkunç sahnesi çıktı.

Ben bunu tasvir etmek değil, hatta düşünmek bile istemem!

Harp mâbudunun kanunu

Te'dibin birinci safhası, sedlerini yıkmış olan bir tuğyanın, önüne tesadüf eden bir mâniayı devirip giden bir dalgası halinde cereyan etmiştir. Bunda merkez hükümetinin hattâ düşünüp karar ve emir vermesine bile zaman kalmamış, her şey nâgihâni surette olup bitmişti. Fakat, te'dibin ikinci safhası, böyle olmadı. Harb mâbudu, bir gün gelip Talât Beyin kulağına bir şeyler fısıldadı; bunun üzerine Takvîmi Vekayi bir tehcir kanunu neşretti. Bu, harb ve ihtilâl mâbudunun ilham ve telkin ettiği bir kanun idi. Bunun tatbikatı, Anadolu'da milli bir birlik vücuda gelmesini mücbib olduysa da tatbikattaki ifrat da, uzun zaman, bizim aleyhimize dünyanın her tarafında neşriyat yapılmasına sebebiyet verdi.

Bu kanun ve onun tatbikatındaki ifrat, acaba hükümet ve İttihat ve Terakki tarafından ilk dakikadaki tasavvura uygun mudur? Bu hususta kat'i olarak hiçbir şey söyleyemem. Şu kadar söyleyebilirim ki tehcir kanununun tatbikatı esnasında İttihat ve Terakki içinde iki muhtelif cereyan birbirile çarpıştı. Sağlar ve merkezdekiler şiddet taraftarı oldular, sollar da mülâyemet [yumuşaklık] istedikler. Bende şu intiba kalmıştı ki, hükümet, kurunun

Ermenilerin İsyanı

yanında yaşıyor da yanmasına karşı lâaynki derecede dikkat göstermeğe çalışmamış olmakla beraber ifratı da istemiyordu.

Hükümetin ve İttihat ve Terakkinin birinci derecede istedikleri şey, Ermeniler arasında komitecilik ruhunu ezmek idi. Fakat, o tarihte komitecilik bunların arasında o kadar yayılmış bir halde idi ki kimin komiteci, kimin değil olduğunu ayırmak kolay olamazdı.

21 Birincikânun 1936, No: 2295

Ne olursa olsun Talat Paşa bu tehcir kanununu bile bile yaptı ve tatbik etti.

Almanya'da aleyhimize yapılmakta olan neşriyatın kendisine bahsedilince bana şu sözleri söylemişti:
"- Kim ne derse desin, ben yaptığım şeyi biliyorum. Biz bir yaşama veya ölme harbine tutuştuk."

İsyan çok fena bir zamanda ve Balkan Harbini müteakib Rusların ortaya attıkları Ermenistan davasında Ermenilerin almış oldukları vaziyetin henüz unutulmamış olduğu bir sırada çıkmıştı. Bunun için tehcir kanunu, tatbik esnasında kolayca tereddiye [yozlaşma] uğradı ve hükümet de bu tereddiye mani olmak için son şiddetini kullanmadı.

Te'dipteki şiddeti kim istedi?

Ben te'dipteki şiddetin ilk hamlede tasmin edilmiş [tasarlanmış] olduğuna kani değilim. Bu, tehcir kanunu tatbikatı esnasındaki tereddinin eseridir. Kendimce, bunun delili olmak üzere şunu hatırlıyorum:

İstanbul'da komiteci olarak tutulup Anadolu'ya sevkedilecek olan Ermeniler arasında tanıdığım bir kaç kişiyi, haklarında iyi şahadet ederek, o zaman ben pek kolaylıkla kurtarabilmiş olduğumu pek iyi hatırlarım. Bunlardan bir tanesi, o zaman kitapçılık eden ve Aldülhamid zamanında bize her türlü kitabı getirtmiş olan Babikyan ile arkadaşı idi. Bugün Beyoğlu'nda mefruşat ticareti yapmak hasebile herkesin tanıdığı Babikyan hakkında iyi şahadet ettiğim zaman polis müdürü Bedri Bey kendisini serbest bırakmakla tereddüt etmemiştir. Bunun gibi daha bir kaç tanıdığım Ermeni dostumu ben kolaylıkla kurtardım. Birçoklarını da başkaları kurtardılar. Demek oluyor ki hükümet o zaman kabil olduğu kadar yaşı kurudan ayırmağa tarafdardı. Nitekim, tehcir esnasında yapılan ifratlardan dolayı bir takım insanları da idam etmekten hali kalmamıştı. Bununla tahmin etmek istiyorum ki tehcir kanununun tatbikatındaki ifratlara hükümet pek de o kadar tarafdar olmamış, fakat, bir taraftan da hadiseleri kontrol ve idare edememiştir.

Fakat, her ne olursa olsun Talat Paşa, bu tehcir kanununu bile bile yaptı ve tatbik etti. 1918'de Berlin'de kendisile uzun uzadıya konuştuğumuz bir sırada o zamanlar Almanya'da aleyhimize yapılmakta olan neşriyattan kendisine bahsettiğim zaman bana şu sözleri söylemiştir:

-Kim ne derse desin, ben yaptığım şeyi biliyorum,

Muhittin... Biz bir yaşama veya ölme harbine tutuştuk. Eğer o sıralarda ihtilale ve Rus ordusuna karşı mağlup olsaydık bugün Anadolu'da Türk parmakla gösterilecekti. O zaman mağlup olmadık, yaşamak hakkımızı tahkim etmek bir vazife idi. Ben bu vazifeyi yaptım. Belki bana bugün herkes, hatta sen de levmedersiniz [kınarsınız]. Fakat, bir zaman sonra Türkler benim ismimi hayırla yadedeceklerdir. Bu işde kimsenin mes'uliyeti yoktur, bütün mes'uliyet benimdir.

Bu sözler üzerine, ben, te'dibin bu kadar şiddetli olmasını isteyenler arasında doktor Bahaeddin Şakir, doktor Nazım ve Ziya Gökalp'ın de isimleri zikredilmekte olduğunu ve kendisinin de elbet, herşeye ve herkese rağmen bu işi yapmış olamayacağını söylediğim zaman da bana şöyle cevap verdi:

-Kanun karşısında mes'ul olan adam benim. Elbet kanunu neşrederken arkadaşlarımla mutabık kalarak hareket ettim. Fakat, tatbikattaki şiddetin bütün mes'uliyeti bana aiddir. Kanun çok yumuşak da tatbik edilirken öyle olmadı. Bu, benim tarafımdan ister arzu edilmiş, ister mani olunamamış bir şiddet olsun, neticede gene mes'ul benim. Bununla beraber bu işin üzerinden hayli zaman geçmiş olduğu halde yaptığımdan asla nadim değilim.

Şimdiki gibi gözlerimin önündedir: Bu son cümleyi biraz heyecanla söyledikten sonra gözleri bir lahza için dalmıştı. Şüphesiz, nefsini bir kere daha mürakebe ediyor ve olup biten şeyleri bir hamlede gözlerinin önünden geçirerek bir kere daha düşünüyordu. Daima tatlı, munis bakan gözleri o dakikada birdenbire parladı, karardı ve hiddetle doldu ve kendisinde ilk defa o gün gördüğüm bir

heyecan ve hiddetle, bu iyi kalbli tarih fedaisi şunları ilave etmiştir:

-Bu dünyada herkesin yaşamaya hakkı var da yalnız Türk'ün mü yok?

Bu söz, onun Türk ruhunda Türkün uğradığı haksızlıklara ve şu Osmanlı tarihinde maruz kaldığı zulümlere karşı birkaç kelime ile ifade edilmiş bir isyandan başka bir şey değildir. Bu sözleri bana değil, o sıralarda Almanya'da dahi aleyhimize ayyuka çıkarılmakta olan neşriyata karşı söylüyor ve sanki bütün ithamlara bir kaç kelime ile cevap veriyordu.

Yaşamak hakkı! Galiba bütün canlı ve cansız tabiat, bütün tarih bu "hak" üzerine kurulmuştur. Bu, öyle bir hak ki ancak mücadele ile elde ediliyor. Nasıl bir buğday tarlasında ancak buğdayın yaşaması lazım geliyorsa, nasıl bir koyun sürüsü ile bir at sürüsü bir arada yaşayamıyorsa, galiba, insanlar için de böyle tabiat ve cemiyet kanunları var ki onlar da tarih içinde çalkana çalkana bir takım birliklere doğru gidiyorlar ve bunun için mücadeleler oluyor. Bu mücadeleler bazan şiddetli, bazan de yavaş vukua gelir. O zamanki şartlara göre Türklerin bu yaşama hakları onları öyle şiddetli bir mukabil taarruza sevketmiştir. Ben bir insan sıfatile bir nevi şiddete muhalifim. Fakat, tarih öyle değil, o hissiz bir mahluktur. Yapacağını yapıyor!

Ermenilerin Talihsizliği

İçlerinde pek çok dostum olan Ermeniler, bugün o isyanın ne kadar büyük bir hata olduğunu anlamışlardır. Hiç şüphe yok ki bugün Türk Ermeniler, artık Türkiye'nin

halis dostlarıdır. Onlar şimdi gayet iyi biliyorlar ki Ermenilerin talihsizliği, içlerinde fena bir politikacı unsur bulunmuş olmasından ibarettir. Bu politikacılar, son asır içinde, kâh ham bir nasyonalizmin, kâh kendi hayatlarında yaşamayan ham bir sosyalizmin peşine takılarak halkı arkalarından sürüklemeye muvaffak oldular. Bunu, bunların bir kısmı, bilmiyorum, belki de ekseriyeti bu işleri para mukabilinde yaptılar. İşte, Ermenilerin talihsizlikleri buradadır. İttihat ve Terakki Ermenilerle hakikatten dost olmak isterdi. Fakat, bu politikacılar, onlarla bizim aramızı açmak için hiç bir kusurda bulunmadılar. İşin hakikatı şudur ki bu politikacılar paranın sesini ne tarafta işittilerse yüzlerini o tarafa çevirdiler. Ve ekseriyeti çiftçi ve sanat sahibi olan sakin kitleyi de o tarafa doğru sürüklediler. Döndüler, koca çarlık aleyhine hareket yaptılar, dolaştılar Çarlıkla anlaşıp Türkiye'ye karşı cephe tuttular. O Türkiye ki meşruiyete çıktığı zaman bilhassa Ermenilerle anlaşmayı kuvvetle ümid ediyordu. İttihat ve Terakkinin bu bakımdan ümidi büyüktü. Fakat, politikacılar rahat durmadılar. Kimisi gaflıkla, kimisi de para mukabilinde, kâh o tarafı, kâh bu tarafı tutacak, fakat, daima Ermeni kitlesinin zararına olarak kitleyi sergüzeştten sergüzeşte götürdüler. Ermeni milleti, şimdi talihsizliğinin nereden geldiğini anlamış ve bu yalancı pehlivan komitecilerden yüzünü çevirmişti: fakat, ne kadar yazık ki Ermeni milleti, gerek Türkiye'de, gerek İran'da gerek Kafkasya'da bu komitecilerin şerlerinden çok belaya uğramış oldu. Bugün, hala, bu politikacılar Suriye'de olsun, Kafkasya'da olsun Ermeniler aleyhine ve Ermenilerden başka herkesin lehine bir siyaset yapmaya çalıştılar. Millet artık bunları takibe tarafdar olmamakla beraber politikacılar, kendileri için manşet vasıtası olan bu işten bir türlü vazgeçemiyorlar.

ERZBERGER'LE TARTIŞMA

1 Mart 1937 No. 2362

Erzberger Türkiye hakkında da şu sözleri söyledi: "Türkiye bizim için ayrıca bir gaile olmuştur, Ermeni kıtali etrafında Fransız, İngiliz ve Amerikan matbuatında yapılmakta olan neşriyatın Alman demokratları için yüz kızartıcı olduğunu elbet hissediyorsunuz."

Donanma sözüne bir nevi ikrah hissi ifade eden bir dudak burması ile mukabele etti:

-Donanma! Dedi; işte, Kayserin tahakküm sevdasının en büyük nişanesi! Almanya'ya donanma değil, ekmeğe lazım². İcap ederse donanmayı İngiltere'ye hediye ederiz!

Her iki tarafın demokrasileri arasında anlaşmalarına gelince biz buna inanıyoruz ve düşman memleketlerdeki demokrasi matbuatının yazılarının samimi olduğuna kanlız.

-Onların yazdıkları samimi olabilir. Fakat hükümet adamlarının da aynı derecede samimi olabileceklerine emin misiniz?

² Son zamanlarda Görüng'in "Bize tereyağ değil, top lâzımı!" sözüne mukabil İngiltere hariciyesinin "Biz tereyağını topa tercih ederiz" demesi Erzberger'in bu sözleri arasında ne kadar bir benzerlik vardır. 1918 yazının sonlarına doğru Alman demokratları ekmeği donanmaya tercih ediyorlardı. 1937'de Nasyonal Sosyalistler topu tereyağına tercih ettiler. İngiltere ise 1918'deki rolünü tekrar ile meşguldür.

Ermenilerin İsyanı

Bu sual onu biraz düşündürdü; fakat, ona da cevap buldu.

-Hükümet adamları samimi olmasalar da kitlelerin samimiyeti kâfidir. Kitlenin yapacağı tazyik ile onlar da samimi olurlar mamafih, şunu da bilmek lazımdır ki, askeri muzafferiyetle bitirilemeyecek bir harbin içinden silahı teslim edip çıkmazdan evvel tecrübe edilecek bir şey varsa o da bu, bizim tasavvur ettiğimiz çıkış yoludur. Biz bunu istiyoruz, isteyeceğiz ve istediğimizi de Kayser'den alacağız

Erzberger'in Haklı Olduğu Nokta

Erzberger'in haklı olduğu bir nokta vardı: Davayı askerî bir zaferle halledemeyecek bir vaziyette olunca silahı teslim edip çıkmazdan evvel tecrübe edilebilecek bir şans aramak zaruri idi. Fakat, bu şans, hangisi idi ve kimin eliyle tecrübe edilmek iktiza ederdi? Hangi yol daha iyi idi? Dahilde siyasi bir gürültü çıkarmayarak sulh şansını Kayser'in tecrübe etmesi mi daha muvafıktı, yoksa bu gürültülere demokratların işi ele almaları mı daha faydalı olabilirdi? Bu dahili siyaset gürültüleri acaba, kendilerinin de yorgun oldukları muhakkak bulunan düşmanlara fazla bir şevk verecek değil miydi? Acaba, bu şevk ile cesaretlenen düşman harbe daha şiddetle devam etmeğe kalkamaz mıydı? O tarihe kadar inad ve ısrar göstermişti ki şimdi hangi taraf zaafını meydana vurursa öbür tarafı ondan azamî istifade etmek isteyecekti. Bu noktaya bilhassa işaret ederek Rusya misalini aldım ve Erzberger'e:

-Rusya'da öyle olmadı mı? Dedim, Rusya'da ihtilâl demokratlar başladılar, müsait bir sulh şartı bulsalar

sulh yapacaklardı. Bulamadıkları takdirde harbi çardan daha iyi idare etmek istiyorlardı. Bu plânla işe başladılar, çarı tahttan indirdiler, sonra da ne sulh yapabildiler, ne de harbi daha iyi idareye muvaffak oldular. Sulh yapamadılar; çünkü siz sulh yapmak için evvelâ onları tamamen ezmek istediniz. Harp da yapamadılar, çünkü herşeye rağmen, harbi idame eden makineyi bozmuş bulundular. İçine düştükleri keşmekeş içinde nihayet ipin ucunu büsbütün ellerinden kaçırdılar ve iş büsbütün müfrit unsurların eline geçti.

Fakat Almanya'da demokrasi cereyanının gidişi o kadar kuvvetli idi ki Erzberger'i hiç bir mantık ikna edemez ve hiçbir misal, fikrinden geri çeviremezdi. Bizzat merkezden sola doğru giden ve sosyal demokratların merkezle birleştirerek Almanya'nın yakın tarihi için mühim bir rol oynamağa hazırlanan bu siyaset adamı kararını vermiş bir cereyanın kuvvetli bir mümessili idi.

Bana şöyle cevap verdi:

-Bu meselede Rusya misal olamaz. Ne orada şuurlu bir millet vardı, ne de onların karşısında garbin demokratik bir rejimi bulunuyordu. Eğer Almanya'da bir sene evvel demokratik bir rejim bulunmuş olsaydı Rusya ile hem Ruslar daha müsait bir sulh elde etmiş, hem de bizim tarafımızdan harp başka türlü idare edilmiş bulunurdu. Almanya'da demokratik bir rejim bulunmaması hem Rusya ile harbi uzun müddet devam ettirmiş, hem de orada bolşevizmin zuhuruna sebep olmuştur.

Görülüyor ki, Alman demokratları kararlarını vermişler, gemi azıya almışlardı. Vaziyet gayet vazih idi. Bunun

için sözü bir de Almanya ile müttefiklerine nakletmek istedim.

- *Fakat dedim: Almanya'nın müttefikleri var. Siz onlara karşı bir takım taahhütler ve vazifelerle mükellefsiniz. Onlarla temas ettiniz mi? Onlar bu meselelerde nasıl düşünüyorlar? Bu ciheti tetkik ettiniz mi?*

Erzberger'in bu noktada da cevabı hazırды. Hiç düşünmedi:

-*Evet, hakkınız var, dedi: Avusturya demokratlarıyla temas ettik. Onlar da bizim fikrimizde değil, belki Avusturya baştanbaşa sulh tarafıdır. Kral, çoktan beri sulh yapmanın çaresini arıyor. Bundan başka, Avusturya erkânı harbiyesi önümüzdeki kış için memleketin harbe devam kabiliyeti olmadığını bizimkilere bildirmişti bile.*

Almanya'dan sonra Bulgarlar da Türkiye'ye gelir. Bulgaristan'ın harp edecek hali kalmadığı malumdur. Türkiye'nin de aynı vaziyette bulunduğu muhakkaktır. Son günlerde İngilizlerin Suriye'de Türkleri kolaylıkla mağlup ettikleri göz önünde duruyor.

Konuşmak meselesine gelince, kiminle temas edelim? Kiminle konuşalım? Her iki tarafta da hakim olan askerî ve siyâsî bir oligarşidir. Eğer bu memleketlerde de birer demokrasi hareketi ve bunların teşkilâtları bulunsaydı onlarla da temas edip konuşmak bizim için hem bir vazife, hem de faydalı bir hareket olurdu. Fakat, bunlar yoktur; oligarşi ile konuşmamıza ise imkan olamaz, çünkü onlarla biz, birbirlerimizin dillerinden anlamayız.

Erzberger'in bu sözleri vaziyetteki son ukdeyi [düşümü] de çözmüş bulunuyordu. Bununla da, söyle-

yeceklerini söylemiş idi. Fakat, biraz tereddüt geçirdikten sonra, arkadan şunları da ilâve etti:

-Hem dedi: doğrusunu isterseniz Türkiye bizim için ayrıca bir gaile olmuştur. Ermeni kıtali etrafında Fransız, İngiliz ve Amerikan matbuatında yapılmakta olan neşriyatın Alman demokratları için yüz kızartıcı olduğunu elbet hissediyorsunuz. Bunun için, düşmanlarla karşı karşıya geçip sulh müzakeresine girmiş Almanya ve bilhassa biz Alman demokratları için Türkiye'yi müdafaa etmek güçtür. Türkiye, maalesef, büyük bir yüz karası içindedir. Bunu müdafaa etmek bize düşmez, edemeyiz. Türkiye kendi başının çaresine bakmalıdır.

2 Mart 1937 No: 2363

Düşmanlarımızın yaptıkları propagandaya inanan Ermeni meselesini bütün izahlarına rağmen bir müttefik gibi değil, bir düşman gibi görmek istiyordu.

Nazik bir bahis üzerinde olduğunu kendisi de hissediyordu. Onun o dakikadaki tavrını hiç unutmam. Sözü buraya kadar getirdikten sonra tekrar bir lahza düşündü. Ağır, mühim bir söz söyleyeceğini bilerek, yavaş yavaş:

-Şunu unutmayınız ki Alman milleti bu kadar fedakarlıklardan sonra yaşamak mecburiyetindedir. Onun yaşamasını temin edecek bir sulhe Türkiye yükü mani

Ermenilerin İsyanı

olduğu zaman bu yükü sırtımızdan atmakta tereddüt edemeyiz. Bunun için Türkiye kendi başının çaresine bakmalıdır!

O gün, henüz, hadiselerin biraz sonra alacağı inkişaf cereyanından uzaktık ve bunları tahmin bile edemedik. Fakat görüyordum ki Almanya'nın demokrasi koalisyonuna şeflik yapan bu adamın harbin neticesi için tasavvur edilen şartlarla vak'alar arasında ne kadar büyük farklar olduğunu hâdiseler, bize, bir müddet sonra pek güzel gösterdi.

O ve Almanya'da onun gibi düşünenler müthiş surette aldandılar. Fakat, mevcut fenalıklar karşısında başka bir düşünce tarzı ile hareket programı yapmaya kendilerini mecbur hisseden Alman demokratlarının korkunç bir gidiş içinde bulduklarını görmek müşkül değildi. Bunun için Erzberger ile bütün bu meseleler üzerinde herhangi bir münakaşaya girişmeğe lüzum görmedim. Konuşmamızın alt tarafı Ermeni meselesine münhasır kaldı.

Bu meselenin Türkiye tarafından görülüş şeklini bu eserde izah etmiş olduğum esaslar dahilinde kendisine izah ettim. Bu hadiselerin nasıl bir nefis müdafaası zaruretinden ileri gelmiş olduğu hakkında kendisine vermiş olduğum izahatı dinledi. Fakat sözlerime inanmadı nezaket icabı zahiren inanmış gibi göründü, fakat hakikatte hiçbirine değilse bile mühim bir kısmına inanmadı. Ben hikayelerimi anlattıktan sonra kendisine şunları söyledim.

-Bu bahiste biz Türkler kendimizi vicdanen günahsız tanırız. Ben şahsen çok kuvvetli ve imanlı bir demokrat olduğum için uzun zaman kendi vicdanımı bu bahse dair isticvap etmiş bulunuyorum. İşin inkişaf şekline göre, bize düşen günah hissesini dün bunları kendi hesaplarına kanlı

avanturlere sevk etmiş olup da bugün onları müdafaa eden itilaf devletlerinin günah ve mes'uliyet hisselerine nazaran çok hafif ve ehemmiyetsiz buluyorum. İsterdim ki, bizimle birlikte harbetmiş bir milletin ferdi sıfat ile, siz de bu mesele etrafında bugün düşmanların yaptıkları propagandaya kapılmış olmayasınız. Fakat, işin böyle olmadığını esefle görmekteyim.

Fakat ne söylense fayda edecek değildi. Erzberger'in fikri teşekkül bulunuyordu. Onu hiçbir suretle düşünüş ve görüş tarzından çevirmeğe imkân yoktu. "Başınızın çaresine bakın, bizden medet ummayın!" deyip çıkıyordu. Almanya'nın mukadder olan hezimetinin tahakkukuna vasıtalık yapmış olan ve bundan dolayı da bir müddet sonra bir nasyonalist Alman kurşun ile öldürülmüş olan bu adam, Alman demokrasisini müdafaa ederken Almanya'yı tıpkı bir buçuk sene evvelki Rusya'nın vaziyetine sürüklemekte olduğunu farketmiyordu.

Bunu söylerken şunu da ilave edeyim ki o dakikada bu âkıbeti ben de görüyor degıldim. Zaten öyle zamanlarda insanlar doğruyu ve iyiyi göremeyecek ruhî bir vaziyete düşerler. Erzberger, çekile çekile duvara dayanmış olan Almanya'nın kurtuluşunu, itilaf devletlerinin yaptıkları propagandaya kapılıp gitmekte buluyor ve ne Rusya misalini, ne Türkiye ile Almanya arasındaki dört senelik silah arkadaşlığının zaruri ve fedakarlıklarını ve nihayet, ne de sürüden ayrılanları kurtların daha kolaylıkla kapabileceklarini düşünmeğe lüzum görüyordu. O tarihte onunla beraber Almanya'da milyonlarca insan zannediyorlardı ki Almanya demokratları Kayser'i inkâr ederler, onu tahttan indirirler ve Ermeni tehciri dolayısıyla medeniyet için leke teşkil etmiş olan Türkleri müttefiklikten

Ermenilerin İsyanı

tardederlerse Almanya'yı kurtaracaklardır. Almanya'yı ve Alman demokrasisini kurtarmak nam ve hesabına, ne manevi vazifelerini düşünüyorlar, ne de tuttıkları yolun siyaset bakımından faydalı neticeler verebilir bir yol olup olmadığını iyi hesap edebiliyorlardı.

O gün bu Alman demokrati ile karşı karşıya iki saat yaptığımız hasbihal ve daha doğrusu münakaşadan sonra muhatabımın bana söylediği son söz, şu olmuştu:

-Biz, ne de olsa mutlaka hükümeti ele geçireceğiz. Onu ele geçirdikten sonra da Almanya'yı kurtarmak için sizi feda etmek lâzım gelirse bunda bir dakika bile tereddüt etmeyeceğiz...Başınızın çaresine bakınız!

Erzberger'le konuştuğumuz tarihte henüz garp cephesinde Alman taarruzu devam ediyordu. Marn nehrini geçmişler, kendilerine ileriye doğru yol açmaya, düşman cephesini yarmaya çalışıyorlardı. Berlin sokaklarında nümayişlerin devam etmesine, siyasi dedikodunun gittikçe artmasına rağmen Alman erkanıharbiyesi elinde mevcut kuvvetlerle son hamlesini yapıyor, cepheyi yarmaya uğraşıyordu. Aynı zamanda şark da tamamen istilâ edilmiş bir vaziyette idi. Lehistan, Romanya, Kafkasya müttefiklerin işgalleri altında idi. Yalnız Irak cephesinde, Suriye'de vaziyet berbat idi.

Bilhassa Suriye'de kuvvetlerimiz gevşemiş, hatta çözülmüş bulunuyordu. Almanya'nın sağ cenah ve bilhassa askerî mahafili ise asıl Avusturya'dan ve bilhassa Bulgaristan'dan korkuyorlardı.

3 Mart 1937 No: 2364

Talât Paşa bedbin idi, sade Almanya değil, Bulgaristan da fena halde bitkin dedi, asıl tehlike orada.

Erzberger'in büyük bir samimiyet ve açık dille, fakat, aynı zamanda kuru bir huşunet ve insafsız bir mantık havası içinde bana Alman demokrasisi namına bu kadar kat'î bir lisan kullandığı tarihte, Almanya'da Türkiye'nin ahde vefakarlığından şüphe eden, onun "anca beraber, kanca beraber!" diyerek sonuna kadar aynı davayı gütmekte tereddüt edeceği fikrinde olan hiç kimse yoktu. Bütün korkular, uzun senelerin sadık müttefiki olan Avusturya Macaristan üzerinde toplanmıştı. Bununla beraber Alman demokrasisi düşmekten kurtulmak için safra atan baloncular gibi, Türkiye'yi feda etmeği düşünüyorlardı! Bütün sebep de Ermeni meselesi idi. Almanların kolaylıkla tetkik edebilecekleri, mahiyetini güzelce anlayabilecekleri bu meselede Alman demokratlarının vazifeleri Türkleri tutmak ve onları müdafaa etmek olduğu halde, sırf İngiliz - Fransız matbuatındaki neşriyatın tesiri altında kalarak bizi baştan attıkları takdirde, Almanya için müsait bir sulh etmenin ana şartlarından birini temin etmiş olacaklarına kani bulunuyorlardı!

Bu, büyük gaflet idi. O kadar büyük bir gaflet ki, bütün Almanya'yı büyük bir musibet dalgası içinde ihata ettiği o tarihlerden sonra Alman demokrasisi kat'î surette ezilip gidinceye kadar muhtelif şekillerde zaman zaman onun tezahürlerini gördük. Fakat, Erzberger'le konuştuğumuz o tarihte dahi bu gafletin derecesini görmek benim için kabildi. Alman milletinin böyle bir gaflet içinde

bulduğunu görmek, neticenin nereye varacağını ve bunun ne kadar yakın olduğunu anlamak için kâfi idi. Bundan dolayı, ben ertesi gün zannedersen Ağustos iptidaları idi. Sefir Rifat Paşa'yı bir kere daha ziyaret edip konuştuklarımızı kendisine anlatmak istedim.

Tehlike yok mu idi?

Rifat Paşa benim hikâyemi alâka ile dinledi. Vardığım fena hükümleri de dinledikten sonra, bu anlattıklarına bakılınca vaziyetin müşkül olduğunu kabul etmekle beraber işlerin bu derecede vahim bir safhada bulunduğu neticesine iştirak etmiyordu. Onun fikrinde, Almanya'da bir imparatorluk rejimi hüküm sürmesine rağmen fikir hürriyeti, İngiltere veya Fransa'dakinden daha eksik değildi. Bu hürriyet rejimi içinde bu yolda fikirler de bulunmasını gayet tabii görüyor, fakat, henüz taarruz kabiliyetlerini muhafaza eden Almanya'nın Erzberger'in siyaseti arkasından gideceğini zannetmiyordu. "Hindenburg hatlarına çekilen bir Alman ordusunun uzun zaman müdafaaa kabiliyetini iktisap edeceğine göre o kadar telaşa mahal yoktur" diyordu.

Acaba, beni teselli ve takviye için mi bu fikri müdafaa ediyordu? Yoksa, hakikaten bizim sefarethanemiz de Erzberger gibi gaflet içinde miydi? Benim kanaatimce bu, yalnız gafletle izah edilmek icap eyler. Bizim o zamanki bürokratik devlet teşkilatımız arasında sefaret-hanelerimizin düştükleri bu nevi gafletler birden çok fazladır.

Erzberger bu gafletini bilahare hayatile ödedi. Ben de bizim taraftaki gafleti hiç olmazsa tarihin karşısına koyup onu bu satırlarla teşhir etmek istedim.

O gün sefarethanede öğrendiğime göre Talât Paşa, Berlin'e gelmek üzere, İstanbul'dan hareket etmek üzere idi. Ben de onun gelmesine intizaren otelde istirahat köşesine çekildim ve hadiseleri uzaktan takip ettim. Artık

nümayişler sıklaşmış, dedikodular artmış, hükümetin değişmesinden bahsedilmeğe başlamıştı.

Aynı zamanda garp cephesindeki son Alman taarruzu da durmuş, Marn nehrini geçen kuvvetler, çok şiddetli bir mukavemete çarparak erimişler, geriye çekiliyorlardı. Bu çekiliş, aynı zamanda memlekette bir taraftan yeis ve ümitsizliği ve öte taraftan da demokratların hamlelerini arttırmaya hizmet etti. İlk defa olmak üzere "Hindenburg hatları" denilen müdafaa cephesinin kuvveti ve bu müdafaanın devam kabiliyeti üzerinde halk arasında münakaşalar yapılmaya başladı. Bütün bunlar perişanlık ve işin sonunun gelmiş olduğu alâmeti idi.

Talât Paşa Berlin'de

Nihayet Talât Paşa geldi. O geldiği zaman da Fransız-İngiliz-Amerikan cephesi Hindenburg hatlarına karşı hücumla başlamışlardı. Alman ordusu cepheyi daraltmak üzere müdafaa mevzilerine çekilirken, bundan evvel yapmış olduğu gibi bu defa da yeni işgal etmiş olduğu bütün sahayı taş taş üstünde durmayacak şekilde tahrip etmiş olmakla beraber ötekilerde, aylardan beri biriktirdikleri kuvvetler ve vasıtalarla önlerindeki maniaları aşarak Hindenburg hatlarına kadar gelmekte çok gecikmemişlerdi. Öte tarafın Ağustos ortalarında başlamış olan bu mukabil taarruzu, bundan sonra mütarekeye kadar hiç fasılasız mütemadiyen devam etmiştir. Gerek asker miktarı, gerek tahrip vasıtaları bakımından cihan harbinin en şiddetli ve en müthiş taarruzunu teşkil eden bu hareket, o zamana kadar Almanların yapmış oldukları gibi cephenin muayyen bir sahasına yapılan bir hücum şeklinde değil, belki de bütün müdafaa hattının bir ucundan ötekine kadar yapılan mütemadî ve fasılasız bir taarruz halinde icra ediliyordu.

